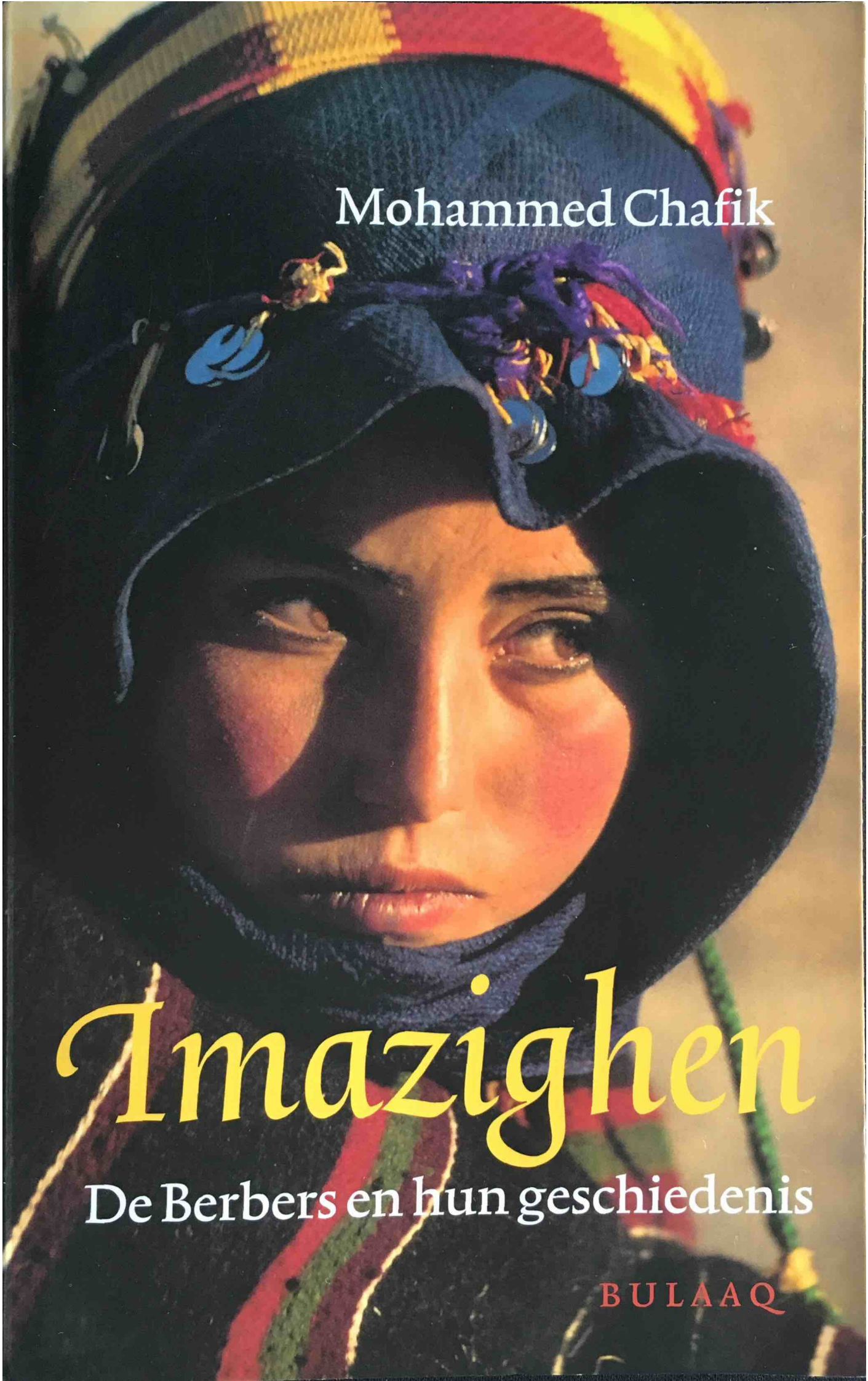

Mohammed Chafik

Imazighen

De Berbers en hun geschiedenis

BULAAQ

Imazighen

De Berbers en hun geschiedenis

Imazighen

De Berbers en hun geschiedenis

Mohammed Chafik

BULAAQ · AMSTERDAM

© 1989 Mohammed Chafik
Oorspronkelijke titel *Lamha ʿan thalaatha wa thalaathien qarnan min tariekh al-imazighiyin*
© 2004 Vertaling uit het Arabisch door Richard van Leeuwen en Uitgeverij Bulaaq
© 2004 Hoofdstuk 10 Abderrahman El Aissati, Jan Jaap de Ruiter en Uitgeverij Bulaaq
Omslagontwerp Marjo Starink, Amsterdam
© 2004 omslagillustratie Cécile Tréal en Jean-Michel Ruiz
Lithografie Jimmy Slothouwer, Amsterdam
Kaartwerk UvA Kaartenmakers, Amsterdam en Lansys, Groningen
Tekstcorrectie en zetwerk Henk Pel, Zeist

ISBN 90 5460 093 4 / NUR 680/692

Verspreiding in België Van Halewyck, Leuven

Uitgeverij Bulaaq, Recht Boomssloot 69, 1011 CW Amsterdam
www.bulaaq.nl

Inhoud

Voorwoord bij de Nederlandse vertaling 7

Noot van de vertalers en redacteuren 9

1 Imazighen zijn de Berbers 11

2 Waarom werden de Imazighen Berbers genoemd? 19

3 De oorsprong van de Imazighen 23

4 De Imazighen in de voorislamitische tijd 27
Voortdurende aanvallen van buitenaf op de woongebieden van de Imazighen 27 – Afstammelingen van de Imazighen heersen eeuwenlang over het oude Egypte 32 – De oude Amazigh-rijken proberen zich te verenigen 33 – Een blik op de wapenfeiten van de meest prominente oude koningen 36 – Het volksverzet verstoort het verblijf van de Romeinen en Byzantijnen in de Amazigh-gebieden 43

5 De Imazighen en de islam 47
De Imazighen en de islamitische veroveringen 47 –
De Amazigh-staten in het tijdperk van de islam 50 –
Overzicht van de dynastieën 54

6 De Amazigh-cultuur 57
De oorspronkelijke Amazigh-cultuur 59 – De cultuur van de Imazighen en de invloeden die zij heeft ondergaan 69

7 De arabisering van de Imazighen 81

8 Het specifieke van de Imazighen 99

9 De Imazighen in de geschiedschrijving 109

10 De recente geschiedenis 113
Het Amazigh in de grondwetten van Marokko en Algerije 113 – Politieke ontwikkelingen 116 – De beleving van de Amazigh-cultuur in Noord-Afrika 127 – Het Amazigh in de migratielanden 129 – Massamedia 129 – Sociaal-culturele organisaties 131 – Informatievoorziening en internet 132 – Toneel en muziek 133 – Geschreven Amazigh 134 – Amazigh-literatuur 135 – Onderwijs in het Amazigh 136

Noten 139

Bibliografie 144
Bibliografie van het werk van Mohamed Chafik 144 – Bibliografie van hoofdstuk 10 en andere literatuurverwijzingen naar Amazigh en Imazighen 149 – Verder lezen, nationaal en internationaal – 156
In Nederland verschenen literaire werken in het Tarifit 157
Lesmaterialen Amazigh 158 – Tijdschriften in Nederland (gedeeltelijk) in het Tarifit 159 – Adressen websites 159

Voorwoord bij de Nederlandse vertaling

Hebben de Imazighen dan toch een luisterend oor gevonden? Zij hebben eeuwenlang gedacht dat er niet meer naar hen geluisterd werd, aangezien zij argeloos in slaap zijn gewiegd door de onweerstaanbare magie van het woord, de onvermoeibaar herhaalde redevoeringen in een taal die voor hen even ontoegankelijk was als het Latijn voor de gewone Europese sterveling.

Het dappere Nederlandse volk, dat vaak heeft bewezen niet doof te zijn voor de noodkreten van mensen, blijkt ook de pijn te begrijpen die de Imazighen in het diepst van hun ziel voelen. Ikzelf heb met intense emotie het moment beleefd waarop de Imazighen in Nederland en van over de hele wereld in december 2002 van hun sympathie blijk gaven voor mijn werk en mijn persoon. Ik ben toen geëerd met de Grote Prins Claus Prijs voor het geheel van mijn inspanningen inzake de 'Berber'-cultuur. En nu verschijnt tot mijn genoegen mijn kleine *Aperçu sur trente-trois siècles d'histoire des Imazighen* in Nederlandse vertaling.

Uit naam van een volk dat cultureel is gekwetst, wiens stem nagenoeg onhoorbaar is in het voortdurende geweld van de moderne media waardoor de klaagzang van alle 'verworpenen der aarde' wordt gesmoord, uit naam van de Imazighen in Nederland en elders, wil ik hier de volgende mensen bedanken: Joost van Schendel van uitgeverij Bulaaq, de vertaler Richard van Leeuwen en iedereen die eraan heeft meegewerkt, in het bijzonder Jan Jaap de Ruiter en Abderrahman El Aissati, en

bovenal Chaïb Massaoudi voor zijn initiatieven die tot deze uitgave hebben geleid. Ik hoop dat de Nederlandse lezer uit deze beknopte geschiedenis zal begrijpen dat de Imazighen nog lang niet verdwenen zijn, dat zij een eigen taal en cultuur hebben, maar dat zij door hun geografische ligging vanuit alle windstreken zo zijn beïnvloed dat zij hun identiteit dreigden te verliezen.

Mohammed Chafik, Rabat

Noot van de vertalers en redacteuren

Dit boek is de vertaling van het boek van Mohamed Chafik, *Lamha ʿan thalaatha wa thalaathien qarnan min tariekh al-imazighiyin* ('Blik op drieëndertig eeuwen geschiedenis van de Imazighen'), dat in 1989 uitkwam. Omwille van de actualiteit is aan dit boek een hoofdstuk toegevoegd dat handelt over de recente ontwikkelingen van het Amazigh en haar sprekers in Noord-Afrika en West-Europa, met name Nederland. Dit hoofdstuk is van de hand van Abderrahman El Aissati en Jan Jaap de Ruiter en is geschreven met toestemming van Mohamed Chafik.

Bij de vertaling van het werk van Mohamed Chafik zijn in sommige gevallen al te taalkundige uitweidingen en een aantal specialistische noten weggelaten. Daarnaast wordt in de tekst waar relevant verwezen naar hoofdstuk 10, het toegevoegde hoofdstuk dat handelt over de recente ontwikkelingen van het Amazigh en de Imazighen. Overigens wordt in dit hoofdstuk vrijwel alleen gesproken over Amazigh en Imazighen, waar Chafik ook spreekt van Berbers of Berbersspreker(s).[1]

De spelling van namen van steden, rivieren, stammen en landstreken is zoveel mogelijk conform de spelling die is gebruikt in het boek *Geschiedenis van Marokko*, uitgegeven door Bulaaq.[2] Waar in genoemd boek geen term voorhanden was, is gekozen voor een vereenvoudigde transcriptie van het Arabisch en van het Amazigh.

Hoofdstuk 9 heeft in het boek van Chafik als titel 'Slot'. Dit hoofdstuk is in deze vertaling 'De rol van de Imazighen in

de geschiedschrijving' genoemd. Ook andere hoofdstukken van Chafik hebben omwille van de leesbarheid kortere titels gekregen.

Er is voor gekozen om de bibliografieën van het boek gescheiden te houden. Dit houdt in dat er een aparte bibliografie is van de tekst van Chafik, onderverdeeld in Arabischtalige en Europeestalige bronnen. Daarnaast is er een bibliografie die hoort bij hoofdstuk 10; deze bibliografie is aangevuld met verwijzingen naar publicaties van met name Nederlandse onderzoekers. Vervolgens is er een korte lijst van literaire Amazigh-publicaties in het Nederlandse taalgebied opgenomen en een lijst van lesmaterialen Amazigh. Ten slotte is er een bijlage met de adressen van een aantal websites van Amazigh-verenigingen, organisaties en dergelijke.

Richard van Leeuwen (vertaling)
Abderrahman El Aissati en *Jan Jaap de Ruiter* (redactie en auteurs van hoofdstuk 10)

1 Imazighen zijn de Berbers

Het woord Imazighen, een meervoudsvorm met als enkelvoud Amazigh, is de naam waarmee de Berbers zichzelf aanduiden. De vrouwelijke vorm van Amazigh is Tamazight, dat bij de Toareg, die verspreid in het midden van de Grote Sahara leven, zowel wordt gebruikt om een vrouw als om de taal aan te duiden. Het woord Amazigh wordt door de Algerijnse Toareg als 'Amhagh' uitgesproken, door de Malinese Toareg als 'Amasjigh' en door de Nigeriaanse Toareg als 'Amadjigh'[1]. Het is een zelfstandig naamwoord, dat is afgeleid van een stam die maar zelden voorkomt en die meestal wordt geassocieerd met begrippen als edel, ridderlijk en trots, zowel in de Maghreb als bij de Toareg[2] – waarschijnlijk louter omdat de Imazighen trots zijn op zichzelf, want volken kiezen vaak namen die beelden van kracht en roem oproepen.

Het woord Amazigh is een actief deelwoord. De betekenis zou afgeleid zijn van het werkwoord *joezegh*, dat uitgesproken zou moeten worden als 'joehegh' bij de Toareg. De betekenis van dat werkwoord zou binnendringen of overvallen zijn. Sommige taalkundigen beweren dat het woord Amazigh afgeleid is van een ander werkwoord, dat volgens hen inmiddels uitgestorven is in alle dialecten. Het zou het werkwoord *izzigh* kunnen zijn of het werkwoord *joezaagh*.[3] De veronderstelling is dat het voort zou komen uit een vermenging van drie andere werkwoorden: *jaagh*, in de betekenis van slaan of grijpen, *jaagh* of *joegh* in de betekenis van nemen, verkrijgen, vallen of aansteken,

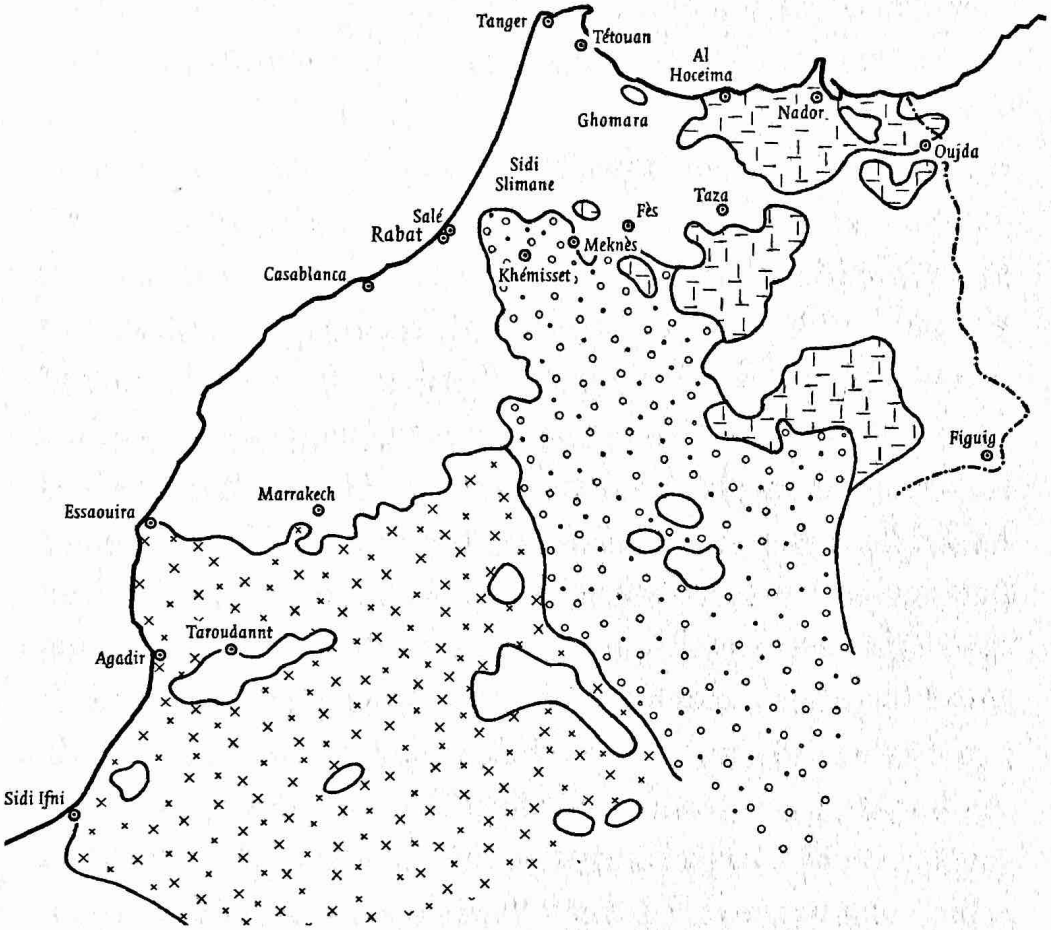

In Marokko spreekt ongeveer zestig procent van de bevolking een Arabisch dialect, waarbinnen grote variatie bestaat.
De overige veertig procent spreekt een Berbertaal (gemarkeerd). Traditioneel worden drie Berbertalen onderscheiden: het Tachelhit van de Westelijke Hoge Atlas, de Sous-vlakte en de Anti-Atlas; het Tamazight van de Midden-Atlas; en het Riffijns-Zenatisch van de Rif en het noordoostelijke deel van de Midden-Atlas. Daarnaast wordt er Berber gesproken in de grens-oase Figuig en in het Ghomara-gebied tussen Tétouan en Al Hoceima.

verlichten, en *joewgh* in de betekenis van beschermen, dekking zoeken. In elk geval is de term Amazigh een naamwoord in de betekenis van nobel en verhevenheid, zowel in de Maghreb als bij de Toareg.[4] Deze benaming zou voort kunnen komen uit een gevoel van trots. Volkeren hebben nu eenmaal de neiging hun voorvaderen als object van trots en kracht te beschouwen.

De benaming Berbers gaat terug tot in het verre verleden.[5] De vroegste geschiedschrijvers kenden hen onder die naam, evenals hun naaste buren, zoals de oude Egyptenaren, in verschillende orale en schriftelijke varianten, afhankelijk van taalkundige factoren. In de tijd van Ramses III noemden de oude Egyptenaren hen Masjoesj en de Griekse geschiedschrijver Hekataios vermeldt de Imazighen in de zesde eeuw voor Christus onder de naam Mazyes. Herodotus noemt hen in de vijfde eeuw voor Christus Maxyes, dat door de Romeinse geschiedschrijvers werd vervormd tot Mazax, Mazaces of Mazikes, een collectieve benaming voor het Numidische volk.[6] Het schijnt dat de eerste grote Amazigh-stam die met de oude Egyptenaren oorlog voerde in 1227 voor Christus woonachtig was in het huidige Libië en de Lieboe genoemd werd.[7] De vroegste geschiedschrijvers, onder wie Herodotus, raakten hierdoor in de war en noemden de Imazighen soms bij hun eigen naam, al dan niet sterk vervormd, of bij de naam Libia. In de poëzie van Homerus verwijst Libia naar de gebieden die zich uitstrekten van de Egyptische grens in het oosten tot aan de oceaan in het westen.[8]

Toen de kolonies die door de Foeniciërs op de kust van Noord-Afrika waren gesticht een bloeitijd doormaakten, werd de aandacht van de Grieken en Romeinen op de zuidelijke kust van de Middellandse Zee gevestigd en begonnen de Griekse en Romeinse geschiedschrijvers de Imazighen in het algemeen als Afrikanen aan te duiden. Ze deelden hen van het oosten naar het westen in Libiërs, Numidiërs en Moren in. Sommigen haalden deze namen door elkaar,[9] waardoor het moeilijk of zelfs onmogelijk is om deze gegevens te gebruiken voor het reconstrueren

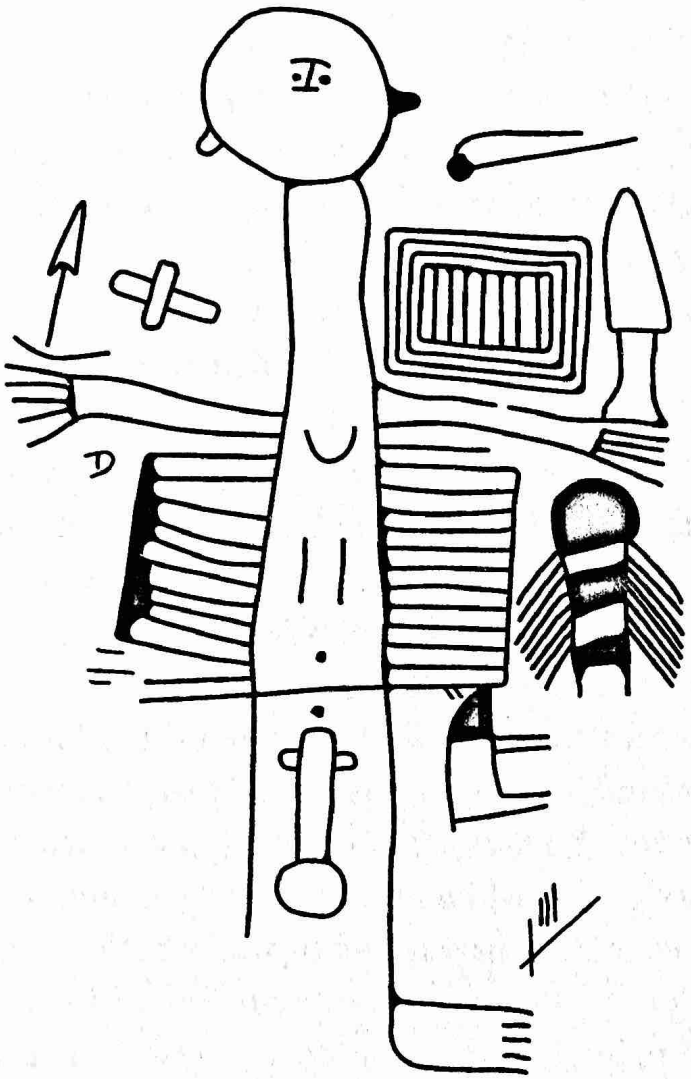

Gravure uit de Bronstijd van een strijder uit de Hoge Atlas

van de omvang van die stamgroepen, hun voortbestaan over een langere tijdspanne of hun territoriale verspreiding. Deze verwarring komt in de eerste plaats voort uit de vervorming van de uitspraak en spelling van de namen en op de tweede plaats door het feit dat die stammen voor het grootste deel uit nomadische bedoeïenenstammen bestonden. Daarnaast moet in aanmerking worden genomen dat, zoals tot op heden kan worden waargenomen, degenen die stammen beschrijven op grond van wat door de tijd heen mondeling is overgeleverd, vaak geen onderscheid kunnen maken tussen het deel en het geheel. Om een indruk te geven noemen we hier de namen van de oude Amazigh-stammen zoals die opgesomd worden door Desanges in zijn commentaar op Plinius de Oudere,[10] die een poging deed de woongebieden van de afzonderlijke stammen in kaart te brengen:

1. Volgens Desanges leefden de stammen Masaesyli of Masaisuli en Baniurae in het uiterste noorden van de Maghreb, tussen de Middellandse Zee in het noorden, de oceaan in het westen en de rivier Sbou in het zuiden. De stam Autololes leefde verspreid over de Atlantische en Atlasvlakten, tussen het huidige Bou Rgreg en Tansieft. De Canarii-stam leefde in het huidige district Figuig.

2. In de Midden-Maghreb was in het oosten van het land de stam van de Numidia gevestigd, of half-gevestigd, terwijl de Gaetulia-stammen hun toevlucht hadden gezocht tot de hoogvlakten en de Aethiopia-stammen het gebied ten zuiden van de Saharaanse Atlas bezetten.

3. In het huidige Tunesië hadden de Numidische stammen zich verspreid, in het westen van het land, vanaf de Middellandse-Zeekust tot het huidige district Kairouan. Hun voornaamste vertegenwoordiger is de stam der Massili, of Massyli of Massuli. De gebieden van Zeugitana en Byzacena waren onderworpen aan de invloed van Carthago, voordat het door de Romeinen werd ingenomen.

4. In Libië vinden we, volgens Desanges, de stam der Phaza-

nii, ten zuidwesten van het gebergte dat tegenwoordig bekend staat als de Djabal Nafoesa. Niet ver van de Middellandse-Zeekust vinden we van west naar oost achtereenvolgens de Macae, de Nasamones en de Marmardidae. De Mareotae zijn de laatste stam in het oosten, waarvan het woongebied zich uitstrekt tot een meer bij de Nijldelta, dat naar hen genoemd was. In de hele Libische Sahara, vanaf de Golf van Sydra aan de westkant, bevond zich het woongebied van de Garamantes.

Wij weten dat de westelijke Maghreb samen met een groot deel van de Midden-Maghreb bij de Grieken bekend was onder de naam Maurusia. Deze streek werd door hen voor het eerst bij deze naam genoemd en heette vervolgens bij de Romeinen Mauritania. Hierbij moet worden opgemerkt dat de Griekse naam Maurusia verwant is aan het Griekse werkwoord *maurso*, dat verduisteren betekent. Duidt dat erop dat de Grieken met Maurusia het Land der Duisternis bedoelden, omdat voor hen de zon daar onderging? En is er een verband met de Arabische benaming voor de Atlantische Oceaan als de Zee der Duisternis? Deze twee vragen verdienen het te worden onderzocht.

Het oostelijke deel van de Midden-Maghreb en het westelijke deel van het huidige Tunesië dat eraan grenst, werd Numidia genoemd. De gebieden evenwijdig aan de Middellandse-Zeekust, zowel in het westen als in het oosten, werden Africa genoemd. Het is, door de aard en de ontwikkeling van het Latijn, onmogelijk voor de onderzoeker om na te gaan in hoeverre deze naam afgeleid is van de taal van de Imazighen. Het is evenzeer moeilijk de namen die in de oude Griekse en Romeinse geschriften voorkomen in verband te brengen met de stammennamen die Ibn Khaldoen in zijn tijd vermeldt. Alleen de naam van de beroemde stam der Loeatah, die in een aantal Griekse teksten voorkomt, is duidelijk herkenbaar, evenals de naam Ifuraces, die geïdentificeerd kan woorden als de Toeareg van de Ifoeghaas, of Ifoeran.[11] Verder kunnen we speculeren of er verbanden bestaan tussen de Canarii en de Canarische Eilanden, tussen de Autolo-

les en Wallaal, of de Ait Wallaal, tussen de Gaetulea en Goedala, tussen de Masili en de Mazala, Ait Mazaal of Imzilan, of tussen de Zugitana en Zoewagha, of Izaggoeaghan. En is de naam Phazanii een eerbetoon aan Nafoesa, of, iets waarschijnlijker, aan het huidige Fezzaan, dat bij de Toeareg bekend stond als Taraga?[12] Wat de Baniurae betreft, een Marokkaanse onderzoeker heeft gesuggereerd dat we hen moeten identificeren als de Banoe Warrayin. Dat is echter niet erg waarschijnlijk, omdat in het Amazigh de naam voor deze stam Ait Warrayin luidt. In de islamitische periode werd Ait vertaald met 'Banoe'.

2 Waarom werden de Imazighen Berbers genoemd?

In de oudheid bestonden er weinig contacten tussen de verschillende volken en degene die zich in zijn eigen taal niet verstaanbaar kon maken, werd beschouwd als een vreemdeling en een uitheems persoon, die 'stom' was. Zo hadden de Arabieren hun 'uitheemse' volken, evenals de Grieken. Deze laatsten duidden hen aan met de naam Barbari. De Imazighen hadden ook hun 'uitheemse' volk, namelijk de Ignaoen, een benaming die nog steeds verbonden is met bepaalde West-Afrikaanse stammen en die terug te vinden is in geografische namen, zoals Guinee en Ghana. In de Maghreb werden deze gebieden aangeduid als Ganawi Abd Ganawi. Er is nog steeds een groep inwoners van Marokko, van oorsprong zwarten, die Gnawa wordt genoemd. Het oorspronkelijke woord in het Amazigh luidt Agnaw, met als meervoud Ignawen, wat 'uitheemsen' betekent of 'stom'.

De Grieken noemden de uitheemse volken dus Barbari, en gaven die naam allereerst aan de Romeinen. Vervolgens namen de Romeinen deze benaming over voor alle volken die buiten het Grieks-Latijnse beschavingsdomein woonden.[1] Daaruit kan worden afgeleid dat de Imazighen in de ogen van de Romeinen Barbari waren. Ze werden inderdaad met die term beschreven, vooral omdat ze zich hevig tegen Rome verzetten, zowel op militair[2] als op cultureel vlak,[3] en omdat het merendeel van hun stammen buiten de noordelijke gebieden bleef die onder Romeins gezag stonden. De naam bleef de hele Romeinse periode met hen verbonden en werd vanzelfsprekend overgenomen

door de Byzantijnen, toen die de steden op de zuidelijke kust van de Middellandse Zee onderwierpen, want zij waren de erfgenamen van het Romeinse Rijk. Bij de Arabische verovering werd de naam Barbari veranderd in Barbar. De Europeanen bleven Noord-Afrika tot aan het begin van de negentiende eeuw Barbarije noemen, of de Barbarijse staten. Toen ze in contact kwamen met de volken van Marokko en Algerije die de Arabische spreektaal gebruikten, hoorden ze van hen de naam Barbar, die in hun talen werd omgezet in Berbers.

De verklaringen die, afgezien van de bovenstaande, door sommige Arabische geschiedschrijvers worden gegeven, zijn geforceerd en worden niet door bewijzen of logica ondersteund. In alle Arabische poëzie die over de Berbers is overgeleverd, worden zij tot de Arabische stammen gerekend, tot de Madariyya of de Kahtaniyya. Dit steunt echter niet op exacte kennis, maar komt veeleer voort uit politieke wensen van zowel de Arabieren als de Berbers. Een aanwijzing daarvoor is dat andere Arabische dichters geprobeerd hebben andere volken dan de Berbers onder het 'arabisme' te scharen. Zo zeggen ze bijvoorbeeld over de Koerden:[4]

> Nooit heeft een Koerd tot de Perzen behoord;
> Zij stammen af van Amr ibn Amir.

Hoe het ook zij, de Imazighen hebben de naam Berbers in hun taal nooit gekend. Zij behielden hun oorspronkelijke naam Imazighen en accepteerden evenmin de naam Sjloeh, waarmee zij in Marokko werden aangeduid, wellicht omdat sommige Sjloeh-stammen reizigers beroofden. Alleen de bewoners ten westen van de Hoge Atlas en Soess lieten zichzelf Isjloehiyyien (enkelvoud Isjloehi) noemen. In de laatste twee decennia is echter gebleken dat ook zij de benaming Imazighen prefereren.

Het is vermeldenswaard dat het woord Aroemi, 'Europeaan', in het Amazigh oorspronkelijk met 'wreedheid' en 'gebrek aan

beschaving' werd geassocieerd, vergelijkbaar met het woord Barbari bij de Romeinen. Zo wordt de stekelige cactusvijg door de Marokkanen *karmoes an-nasari*, ofwel 'Franse vijg', genoemd en door de Fransen *figue barbare*, dat wil zeggen 'Barbaarse vijg'. De tegenwoordige Masjrek-Arabieren[5] hebben de naam Berber direct van de Europeanen overgenomen, met alle betekenissen en connotaties. Ze zeggen bijvoorbeeld 'barbaarse zionistische acties' en noemen de soebbaar-vrucht *tien al-barbar*, ofwel 'Barbaarse vijg'. De Imazighen reageerden na de islamitische veroveringen op de benamingen die zij kregen: ze noemden de Arabieren Igaezzaam, 'houwelen', of Ikesjsjoedan, 'brandhout', of Izakarn, 'repen stof' of 'vodden', of Ikhamkhamn, 'hese stemmen'.

3 De oorsprong van de Imazighen

Over de oorsprong van de Imazighen is veel geschreven. In het kort komt het erop neer dat de middeleeuwse Arabische geschiedschrijvers ervan overtuigd waren dat de Berbers van Jemenitische oorsprong waren en dus van de Arabieren op het Arabische schiereiland afstamden, die nog niet met niet-Arabieren in aanraking waren gekomen. Later, in de negentiende en twintigste eeuw, begonnen voorstanders van de imperialistische kolonisatiepolitiek bewijzen te construeren die moesten aantonen dat de Berbers, vooral degenen die blond en blank waren, een Europese oorsprong hadden. Het is duidelijk dat het motief voor beide beweringen politiek was, of ze nu uit goede bedoelingen voortkwamen of uit de wens om kolonisatie te rechtvaardigen. Toen de Europese kolonisatoren zich terugtrokken uit Noord-Afrika vereiste deze wetenschappelijke kwestie de nodige terughoudendheid van de onderzoekers, vooral met betrekking tot de geschreven bronnen, zo lang ze niet over objectievere gegevens beschikten.

Sinds 1950 is er serieus gewerkt aan het benutten van de archeologische, antropologische en taalkundige mogelijkheden om de oorsprong van de Imazighen, of, beter gezegd, de wortels van de Marokkanen, te onderzoeken. De eerste conclusies die uit het onderzoek naar voren kwamen, waren dat de huidige bewoners van Noord-Afrika, in hun geheel, een nauwe band hebben met de mensen die zich in de prehistorie in dit gebied hebben gevestigd, dat wil zeggen ongeveer 9000 jaar geleden, en dat de

migratiestromen in deze streek zich van oost naar west bewogen.[1] Op grond hiervan kan men zeggen dat het zinloos is dat de Berbers naar andere oorsprongsgebieden zouden zoeken dan het gebied waarin ze bijna honderd eeuwen hebben geleefd. Wie zoiets zou willen onderzoeken, zou ook naar de oorsprongsgebieden van de Chinezen, Indiërs of de oude Egyptenaren moeten zoeken, en zich moeten afvragen waarvandaan de Arabieren naar het Arabisch schiereiland zijn gekomen. Alles wat nu met zekerheid kan worden gezegd over een mogelijke verwantschap tussen de Imazighen en de Jemenieten schuilt in drie verbanden.

Het eerste verband ligt in de aanzienlijke hoeveelheid plaatsnamen langs de landroute van Jemen naar de Maghreb over het Afrikaanse continent, die een duidelijke Amazigh-vorm hebben, waarbij sommige een betekenis in het Berbers hebben. In Opper-Egypte vinden we bijvoorbeeld namen als Abnoe, Assioet, Akhmiem, Tiema, Tala, Aswan en Toesjka; in Noord-Soedan Taragoema, Atbara, Timariyyien; in Eritrea Aksoem, Asmara, Agoela, Agoedaat en Agoerdaad. Maar in Jemen zelf valt alleen het eiland Antoefaasj in deze categorie. Gaat deze keten van namen die Noord-Afrika verbindt met Jemen terug tot de tijd van een oude migratie die haar sporen heeft nagelaten in de streken waar zij doorheen kwam? Of is zij te herleiden tot een verwantschap tussen het Amazigh, het Oude Egyptisch en de Koesjitische talen?

Het tweede verband ligt in een aantal Arabische woorden, die ik persoonlijk gevonden heb en waarvan de auteur van de *Lisaan al-ᶜArab* zegt dat ze Himjaritisch of Jemenitisch zijn. Het zijn woorden die ook in het Amazigh aanwezig zijn, hetzij in hun Himjaritische betekenis, hetzij in tegengestelde betekenis. Het aantal van deze woorden is echter beperkt en een definitieve conclusie is pas mogelijk als de vergelijkende studie op het gebied van woordenschat, grammatica en klankleer tussen de huidige Amazigh en Jemenitische dialecten is afgerond.

Het derde verband ligt in het oude Tifinagh schrift dat, in zijn oude vorm en Toareg-vorm, een zichtbare gelijkenis vertoont met het Himjaritische schrift. Deze gelijkenis strekt zich echter niet uit tot de klanken, afgezien van twee gevallen.[2]

4 De Imazighen in de voorislamitische tijd

Voortdurende aanvallen van buitenaf op de woongebieden van de Imazighen

Er is waarschijnlijk niet één natie die niet aan aanvallen van buitenaf heeft blootgestaan en er zijn waarschijnlijk geen bewoonbare gebieden die niet door verschillende volken zijn gekoloniseerd, afgezien van gebieden die te droog zijn of door klimatologische omstandigheden ongeschikt voor vestiging. De opeenvolging van aanvallen van buitenaf op de woongebieden van de Imazighen in de loop van de geschiedenis heeft echter de bijzondere aandacht van historici getrokken. Misschien is het feit dat de Berbers aan zoveel invasies zijn blootgesteld te herleiden tot twee oorzaken: ten eerste dat er op de noordoostelijke kusten van de Middellandse Zee door allerlei oorzaken bloeiende beschavingen ontstonden, die zich naar buiten toe verspreidden, met hun materiële verworvenheden en ervaringen. Ten tweede waren de Imazighen, op het moment dat die volken zich begonnen te verspreiden, relatief zwak in materieel, sociaal en politiek opzicht. Waarom dit zo was zullen wij hieronder verduidelijken. In elk geval grepen de expanderende volken deze zwakte meteen aan, waardoor de Imazighen in de loop der eeuwen in een verdedigende positie werden gedrongen.

Het eerste contact tussen de vroegere Imazighen en de buitenlanders die zij in hun leefgebieden toelieten kwam tot stand door de verleidelijke glimlach waarmee een Foenicische prinses

een 'Berberse' koning of aanvoerder probeerde te behagen, zoals ons is overgeleverd in een legende. Volgens de Latijnse geschiedschrijver Justinus, uit de tweede eeuw na Christus, die zich baseerde op anderen, heette die koning Iarbas.[1] De prinses was de beroemde Alissa, ook bekend onder de naam Didon. Als de legende op iets wijst, dan is het dat de eerste vreemdelingen die naar het grondgebied van de Berbers kwamen werden ontvangen als gasten met vreedzame bedoelingen en dat de gastheren hun hulp nodig hadden. De Imazighen hadden inderdaad behoefte aan bemiddelaars tussen hen en anderen op het gebied van handel en zeevaart. Ze hadden hen nodig voor het vervaardigen van werktuigen, vaatwerk, kleding enzovoort. Het lijdt geen twijfel dat de Imazighen andere Foeniciërs kenden vóór Alissa en haar adjudanten en dat ze ruilhandel met hen bedreven. De komst van Didon en de stichting van Carthago omstreeks 814 voor Christus vormde slechts de bevestiging van de vroegere banden tussen een pastorale, op veeteelt gerichte maatschappij en afvaardigingen van handelaren en ambachtslieden. De stichting van Carthago en andere Foenicische handelscentra op de kusten van Noord-Afrika zou echter tot complicaties leiden die de Imazighen niet wilden en de Carthagers ondernamen niets om dit te voorkomen of de gevolgen ervan te beperken. De betrekkingen tussen de Carthagers en hun 'gastheren' bleven goed zo lang hun rol beperkt bleef tot handel en uitwisseling, dat wil zeggen gedurende driehonderdvijftig jaar. Toen de blik van de Carthagers zich, vanaf het eind van de vijfde eeuw voor Christus, op de binnenlanden richtte en ze het gebied rond de stad begonnen te koloniseren, veranderde de situatie geleidelijk. Het lijkt gerechtvaardigd te zeggen dat de samenwerking tussen de Imazighen en de Carthagers, als zij op politiek en militair gebied even intensief is geweest als op het gebied van handel en cultuur, de loop van de geschiedenis had kunnen veranderen.

De vreedzame coëxistentie werd beëindigd door de wens van

Ook nu nog kennen veel Imazighen een pastorale,
op veeteelt gerichte maatschappij.
De vader en zijn kinderen op deze foto uit 1996
zijn nomadische Berbers, die in Zuid-Marokko leven.

de Carthagers hun territorium uit te breiden buiten het kustgebied dat hun vrijwillig was afgestaan. Vanaf het begin van de vierde eeuw voor Christus vonden er schermutselingen plaats tussen de Carthagers en de Imazighen en in 396 voor Christus werd de stad zwaar belegerd. De Siciliërs grepen de gelegenheid aan om de partijen tegen elkaar op te zetten[2] en de schermutselingen leidden tot vijandschap en wederzijdse wrok. Het Carthaagse leger, dat in meerderheid uit Imazighen bestond, kwam in 241 voor Christus in opstand onder aanvoering van Mathos, en pas na drie jaar van bloedige gevechten kreeg Carthago de situatie weer onder controle. De Imazighen namen deel aan de oorlog tegen Rome – de tweede Punische oorlog – en dankzij hun militaire macht was Hannibal in staat zijn roemruchte overwinningen op het Italiaanse schiereiland te verwezenlijken. De Romeinen waren zich terdege bewust van de rol van de Imazighen bij deze overwinningen, zoals blijkt uit de volgende uitspraak van Titus Livius: 'Het waren de Numidische zwaarden die het pleit definitief beslechtten bij de slag van Cannae.'[3] De haat tussen de Imazighen en de Carthagers had zich echter al in de harten gevestigd. Met hun gebruikelijke behendigheid wisten de Romeinen deze situatie uit te buiten en slaagden ze erin de gebieden langs de Middellandse-Zeekust en de daarmee verbonden binnenlanden geleidelijk in te nemen.

Hier dient vermeld te worden dat het oostelijk deel van de kust niet gevrijwaard bleef van buitenlandse inmenging. Immers, terwijl de Carthagers in de vijfde eeuw voor Christus hun invloed in het westelijk deel van het Middellandse-Zeebassin uitbreidden, drongen de Grieken stap voor stap binnen op de zuidelijke kust tegenover hun land. De Nasamones, de Libische Amazigh-stammen, boden weerstand onder aanvoering van hun koning of aanvoerder Adrican, maar desondanks slaagden de Grieken erin kustgebieden te bezetten in het tegenwoordige Barka. Ze stichtten er een aantal havens die ze de Pentapolis, de Vijf Steden, noemden. Deze steden groeiden voorspoedig, voor-

al nadat Alexander van Macedonië met zijn veroveringen de macht van de Grieken in het oostelijke Middellandse-Zeegebied had vergroot. Van de vijf Griekse steden zijn vooral de namen van Cyrenae en Berenice overgebleven. Deze laatste stad bevond zich op de plaats van het huidige Benghazi en Cyrenae was de geboorteplaats van de beroemde Griekse dichter Kallimakhos, die in een van zijn gedichten de schoonheid van de 'blonde Libische vrouwen' bezong. Hoewel de contacten tussen deze Grieken en de Imazighen die rond de Vijf Steden woonden vooral van commerciële aard waren, ontstond er tussen beide volken toch een zekere cultureel-religieuze vermenging. De verering van de Libische god Ammon, waarvan de grootste tempel zich in de oase Siwa bevond, drong via Cyrenae door tot het Europese vasteland en verbreidde zich daar zelfs in hogere kringen.[4] De reputatie van de Libische Ammon was zo groot dat de adviseurs van Alexander de Grote hun leider aanraadden Siwa te veroveren om daarmee Egypte te pacificeren. Hij volgde hun raad op en legde met zijn zware uitrusting een afstand van zeshonderd kilometer door de woestijn af om enige tijd in deze kleine, afgelegen oase door te brengen. De echo van dit bezoek bereikte zelfs het Arabische schiereiland, zoals blijkt uit de woorden van de dichter Oemayya ibn Abi as-Salt:[5]

> Hij bereikte de oosterlingen en westerlingen
> en verlangde de heerschappij van een wijze gids.
> De zonsondergang komt naar zijn vaste plaats
> in een oog vol irritatie en slijmerig vuil

Het is vermeldenswaard dat de bewoners van de oase van Siwa tot de jaren veertig en vijftig van de achttiende eeuw Amazigh spraken. De Franse Amazigh-specialist Laoust heeft een boek gewijd aan het ontsluiten van hun dialect.

Na deze uitweiding keren we terug naar ons eigenlijke onderwerp. Het heeft de aandacht van historici getrokken dat de

Imazighen altijd verbonden sloten met 'incidentele' kolonisatoren, met het doel 'blijvende' kolonisatie te voorkomen. Zij, of althans een deel van hen, verbonden zich met Rome om zich te bevrijden van Carthago en ze verbonden zich met de Vandalen om zich van Rome te bevrijden.[6] Ze werkten met hen samen om de Eeuwige Stad en andere Italiaanse steden te verwoesten en deelden in de buit.[7] Niet lang daarna bestreden ze hen weer, vooral vanuit het Aurèsgebergte, en brachten hen 'de zwaarste nederlaag uit hun geschiedenis' toe, aldus Procopios.[8] Toen de Byzantijnen de gebieden van de Vandalen in Noord-Afrika aanvielen, die overigens van weinig belang waren, bleven de Imazighen aanvankelijk neutraal, totdat hun 'oude' vijanden verslagen waren. Toen keerden ze zich tegen hun 'nieuwe' vijanden. Vanwege het belang van de lange confrontatie tussen de Imazighen en de Romeinen en vervolgens de Byzantijnen, hun erfgenamen, gaan we daar hieronder meer gedetailleerd op in. Enige kennis van de politieke situatie van de Imazighen vóórdat de Romeinen een deel van hun gebied koloniseerden is namelijk vereist. Wat de Vandalen betreft, hun legioenen verbleven niet lang in Noord-Afrika en hun komst liet geen noemenswaardige culturele sporen na.

Afstammelingen van de Imazighen heersen eeuwenlang over het oude Egypte

Voordat ze tot de islam overgingen, was het de Imazighen niet vergund buitenlandse gebieden te veroveren en te koloniseren, zoals andere volken, met name de Romeinen, dat deden. Desondanks slaagden afstammelingen van hen er indirect in het koningschap te verwerven over het machtigste rijk dat de geschiedenis ooit heeft gekend en dat het langst heeft bestaan: het faraonische Egypte. Vanaf de tiende eeuw voor Christus werd Egypte een aantal eeuwen lang bestuurd door de Libische fa-

rao's, tot de gebeurtenissen die zich tussen 1227 en 935 voor Christus in Egypte voordeden.

Hoewel Ramses III er in de dertiende eeuw voor Christus in geslaagd was de aanvallen op Egypte een halt toe te roepen, lukte het hem niet de instroom van Imazighen uit Libië helemaal te beëindigen. Amazigh-stammen vestigden zich in het Nijldal en voorzagen de faraonische legers van troepen. Aan het eind van het tweede millennium voor Christus vervulde een aantal van deze huurlingen de positie van districtsbestuurder. De politieke situatie verslechterde en voordat de eerste eeuw van het eerste millennium voor Christus verstreken was, had de Libische aanvoerder Sheshonk de Egyptische troon bemachtigd. Met hem ving de periode van de tweeëntwintigste farao-dynastie aan, in 935 voor Christus, met Bubastis als hoofdstad. Onder zijn leiding werd de toestand in het Nijldal enigszins stabiel en Egypte breidde haar invloed in Syrië uit met de bezetting van Ugarit, Byblos en Jeruzalem. Tot ongeveer 715 voor Christus werd het gezag overgeërfd door de Libische Amazigh-families. De laatste 'pure' Amazigh-farao die over Egypte heerste was Tefnakht, van de vierentwintigste dynastie. Hij werd opgevolgd door farao Hoedjna, van de Ethiopische Imazighen, met wie de vijfentwintigste dynastie aanving.[9]

De oude Amazigh-rijken proberen zich te verenigen

De Egyptische bronnen vertellen ons dat de Libische Imazighen aan het eind van het tweede millennium voor Christus werden geregeerd door koningen. Enkele Latijnse geschriften geven aan dat de Amazigh-koningen Iarbas en Iopas beiden wilden trouwen met de Foenicische prinses Alissa. We moeten ons echter afvragen of de koningen uit de Egyptische bronnen werkelijk koningen waren, of wellicht aanvoerders die uit naam van hun stammen spraken. Ook weten we niet in hoeverre de overleve-

ringen over het aanzoek van Iarbas en Iopas aan Alissa historisch zijn of tot de legenden behoren. Het staat wel vast dat er in het oosten van Libië in de vijfde eeuw voor Christus een koning leefde die Adrican heette, zoals vermeld staat in Herodotus. Het is ook zeker dat vanaf de vierde eeuw voor Christus over bepaalde Numidische en Mauritaanse gebieden koningen heersten. De meeste historici menen dat koning Ailimas degene was die de Masili-staat stichtte waartoe Masinissa behoorde. Diodorus vertelt over hem dat hij rond 310 voor Christus gedood werd in een veldslag die hij was aangegaan tegen Akathoecles, de tiran van Syracuse.[10]

In de derde eeuw voor Christus begonnen de contouren van de Amazigh-rijken zich duidelijker af te tekenen, zodat het voor historici mogelijk is zelfs enkele bestuursvormen te bestuderen. Tot de eerste koningen die serieuze pogingen ondernamen om de Amazigh-stammen te verenigen behoorden Syphax, Masinissa en Baga. Deze drie koningen leefden in dezelfde tijd, het eind van de derde eeuw voor Christus. De eerste sloot een verbond met Carthago en de tweede bevocht Carthago met steun van de derde. Syphax was koning over de Masissoeli-stammen waarvan het woongebied niet precies is vastgesteld, Masinissa was koning over de Numidische Masili-stammen en Baga heerste over een deel van Mauritanië, dat zich vermoedelijk uitstrekte van de Atlantische Oceaan in het westen tot de rivier de Mouloutsja (nu: Moulouya), en van de Middellandse Zee in het noorden tot de hellingen van de Atlas in het zuiden. Koning Syphax had geen troonopvolger. Masinissa had hem gevangengenomen en zich van de gebieden onder zijn gezag meester gemaakt. De troon van Baga, de Mauritaniër, werd geërfd door de Bogus-dynastie. We weten niet of dit zijn nakomelingen waren of niet, omdat er tussen de regeerperiode van Baga en het aantreden van Bogus I bijna een eeuw ligt, waarvan we niet weten wat erin gebeurde.

Terwijl deze drie koninkrijken zich trachtten te verenigen,

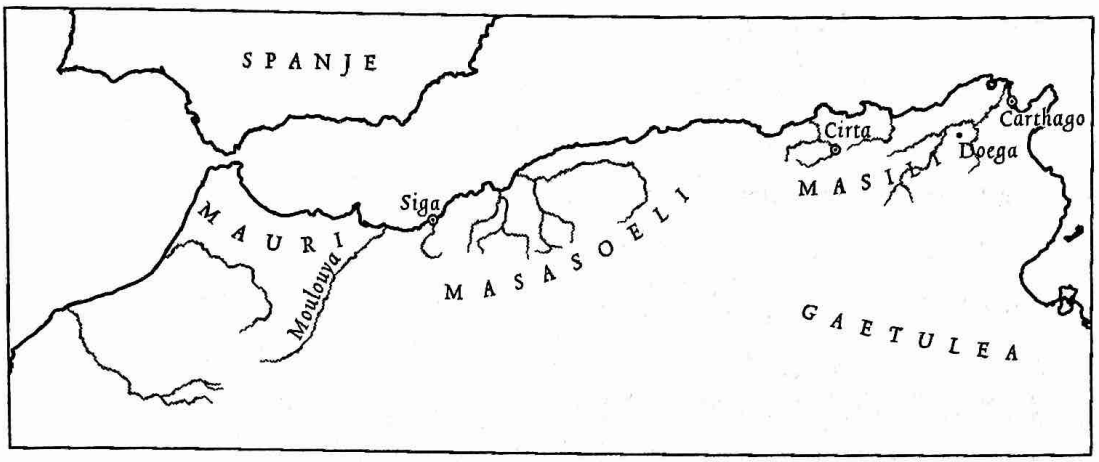

Het Numidische rijk onder Masinissa rond 150 v.Chr.
met de belangrijkste Berberstammen

volgden de oorlogen tussen Rome en Carthago elkaar op. Het gevolg was dat beide partijen probeerden de Imazighen te overreden een bondgenootschap te sluiten en de onderlinge rivaliteit tussen de koningen uit te buiten. Tijdens de tweede Punische oorlog slaagde Rome erin, dankzij haar kennis van de politieke verhoudingen in Afrika, de vriendschap te winnen van Masinissa, de koning die de grootste wrok tegen de Carthagers koesterde, en een verbond met hem te sluiten. Dit bondgenootschap was de eerste bres waardoor de Romeinse politieke hegemonie geleidelijk doordrong tot de gezagscentra van heel Noord-Afrika. Dat kwam doordat de Romeinen in de eerste fase alle methoden, variërend van verleiding tot intimidatie, gebruikten om de Amazigh-koningen tegen elkaar op te zetten, waarna zij in de tweede fase hun masker lieten vallen en iedereen bestreden die weigerde hun handlanger te worden. Ze zetten deze politiek bijna twee eeuwen voort en breidden hun territorium naar het westen uit totdat alle koninkrijken waren verwoest. In formele zin bleef alleen de Mauritaanse troon bestaan, omdat daarop de jonge Amazigh-prins Juba, zoon van Juba I, werd gezet, die gevangen was genomen, nadat men zich van zijn vader had ontdaan. Juba bleef een handlanger van de Romeinen

tot aan zijn dood, net als zijn zoon Ptolemeus. Uiteindelijk verleidde zijn neef, de Romeinse keizer Caligula, hem ertoe officiële festiviteiten in de Gallische stad Lyon bij te wonen, waar hij in 40 AD werd vermoord. Met zijn dood stierf het oude Amazighkoninkrijk uit.

Een blik op de wapenfeiten van de meest prominente oude koningen

Koning Syphax de Maisoeli (gestorven 203 v. Chr.). De historici hebben de grenzen van het rijk van koning Syphax niet nauwkeurig kunnen vaststellen en veronderstellen dat het zich uitstrekte van de grenzen van Carthago tot aan Mauritanië. Het rijk had een oostelijke hoofdstad, Cirta, en een westelijke hoofdstad waar hij zelf verbleef, Siga. Syphax was waarschijnlijk aanvankelijk de aanvoerder van een stam die een aantal andere stammen onderwierp, waarna hij zich tot koning kroonde, munten met zijn naam liet slaan en een leger opbouwde. In krijgszaken werd hij bijgestaan door zijn zoon Vermina. Hoewel hij tot op zekere hoogte was beïnvloed door de Griekse politieke gebruiken, steunde hij bij het uitoefenen van zijn gezag vooral op de stamaanvoerders. Hij onderhield zowel met Rome als met Carthago diplomatieke betrekkingen. De omgangstaal in zijn rijk was het Amazigh, terwijl het Foenicisch als officiële schrijftaal werd gehanteerd en het Grieks als de cultuurtaal. Misschien is hij degene op wie Ibn Khaldoen doelt als hij met betrekking tot de oorsprong van de Imazighen schrijft dat hun stamvader 'Sifak' was. Deze veronderstelling wordt ondersteund door Plutarchos, die iets soortgelijks vermeldt.[11]

Tijdens de tweede Punische oorlog probeerden zowel de Romeinen als de Carthagers Syphax te verleiden tot hun kamp toe te treden, terwijl hij een verzoening tussen beide partijen tot stand probeerde te brengen, waar hij niet in slaagde door de

koppigheid van Rome. Hij koos daarna de kant van Carthago en trouwde met Soefoenisba, de dochter van een Carthaagse notabele, waarmee hij aangaf dat een Romeinse overwinning louter desastreuze gevolgen kon hebben. De Romeinen wendden zich echter tot zijn vijand en rivaal, de jonge en ambitieuze koning Masinissa van de Masili en sloten een bondgenootschap met hem. Hij trok ten strijde tegen Syphax, versloeg hem, nam hem gevangen en leverde hem uit aan zijn bondgenoten. Hij erfde zijn rijk, hoewel Vermina, de zoon van Syphax, nog enkele jaren leefde, zoals blijkt uit de vondst van zilveren munten die zijn naam dragen.

Koning Masinissa van de Masili (240-148 v. Chr.). Koning Masinissa valt vooral op vanwege zijn krijgshaftige kwaliteiten. Hij slaagde erin de Maisoeli-koning Syphax te overwinnen en stelde daarna de Romeinen in staat de meest begaafde veldheer te verslaan die de oudheid heeft gekend, Hannibal de Carthager. Dat gebeurde in de beroemde slag van Zamma in 202 voor Christus.[12] De reden voor Masinissa's wrok jegens Carthago was zijn principe dat Afrika aan de Afrikanen toebehoorde en meer in het bijzonder, volgens de overlevering, dat de Carthagers Soefoenisba, die hij ten huwelijk had gevraagd, hadden uitgehuwelijkt aan Syphax. In werkelijkheid hadden de Carthagers samengespannen met deze vijand van de Masasoeli om Syphax zijn koningschap te ontnemen. Masinissa zag dus geen andere mogelijkheid dan een bondgenootschap met de Romeinen te sluiten, met als ultieme doel: de stichting van een verenigd Amazighrijk onafhankelijk van elk buitenlands gezag. Het vredesverdrag tussen Rome en Carthago uit 201 voor Christus voorzag erin dat hij het recht had pogingen in het werk te stellen al het grondgebied dat aan zijn voorvaderen had toebehoord terug te veroveren, waarbij de grenzen van dat gebied niet waren gedefinieerd. Dat hij daar later niet in slaagde had twee oorzaken: ten eerste was hij oud en gebrekkig en stierf hij voordat de Carthagers

Volubilis, vlakbij het huidige Meknès, was een belangrijke Romeinse vestigingsplaats. De stad bestand al in de vierde eeuw v.Chr., ver voor de Romeinse aanwezigheid in Marokko.
Foto's: Ali Faleh

definitief waren verslagen; ten tweede had hij zijn zoons niet voorbereid om zijn werk na zijn dood voort te zetten. Hij beging een politieke fout door op de Romeinen te vertrouwen en hen na zijn dood als stadhouders op de troon te plaatsen.

Het lijdt geen twijfel dat zijn oude wrok tegen Carthago de voornaamste reden daarvoor was en dat hij, toen hij ertoe overging, zowel geestelijk als lichamelijk aan het eind van zijn krachten was. Hij leefde meer in zijn herinneringen dan in de werkelijkheid en toen hij overleed was hij de zeventig gepasseerd. Het lijdt ook geen twijfel dat de Romeinen op de hoogte waren van zijn plannen en dat ze hem zijn hele leven misleidden om ervoor te zorgen dat hij hun trouw bleef. De historici denken dat hij, als hij niet was gestorven voordat Rome besloot Carthago te verwoesten, zijn uiterste best zou hebben gedaan om het van de ondergang te redden, zodat het de basis voor zijn eigen heerschappij zou kunnen worden. Dat was precies wat de Romeinen vreesden[13] en ze verwoestten de Punische hoofdstad tot aan het laatste gebouw. Ze verdeelden het koningschap onder de drie zoons van Masinissa, zodat dit verzwakt zou worden, en begonnen aan de uitvoering van hun plan om de profijtelijke gebieden in Noord-Afrika te bezetten en te koloniseren.

Wat betreft de organisatie van het rijk van de Masili: Masinissa was een exponent van de oude Amazigh-leiders, zoals we die met betrekking tot Syphax hebben beschreven. Doordat hij zo lang de troon behield – bijna zestig jaar, van ongeveer 205 tot 148 voor Christus – was hij echter in staat wapenfeiten op zijn naam te schrijven die vóór hem nooit iemand had gerealiseerd.

Masinissa breidde de grenzen van zijn rijk uit, zodat het zich uitstrekte van de rivier de Moulouya in het westen tot het huidige Libië in het oosten. Alleen Mauritanië en de bezittingen die Carthago rond de stad behield, na de nederlaag van 202 voor Christus, ontsnapten aan zijn greep. Deze uitbreiding van het grondgebied noopte hem tot voortdurende rondtochten door de districten, aan het hoofd van zijn legers, en tot voortdurende

diplomatieke activiteiten om Rome en Carthago tegen elkaar uit te spelen. Hij droeg de eretitel *Agellied*, koning in het Amazigh. Hij trachtte ook zijn rijk naar Grieks voorbeeld in te richten en droeg een kroon en staf, zoals blijkt uit de munten die geslagen werden in zijn hoofdstad Cyrte, het huidige Constantine. Hij behield zijn greep op de afgelegen delen van zijn rijk met traditionele politieke methoden, dat wil zeggen door huwelijkspolitiek en verdragen met de stamaanvoerders, door godsdienstige gevoelens op te wekken en door oorlog, als dat noodzakelijk was.[14] Zo was hij in staat belastingen te heffen en zijn onderdanen een soort dienstplicht op te leggen, zoals we die ook kennen bij andere staten met een stammenstructuur. Hij moedigde de bewoners aan landbouw te beoefenen en zich te vestigen, hij bouwde een oorlogsvloot en een handelsvloot op en opende de poorten van zijn rijk voor Griekse kooplieden. Onder het bewind van Masinissa verbreidde de Griekse cultuur zich meer onder de Imazighen dan in de perioden daarvoor, ondanks zijn vijandigheid tegenover Carthago. Er kwam een aantal Griekse schrijvers en kunstenaars naar Cyrte, die de hoofdstad tot een bloeiend centrum van welvaart en cultuur maakten. De koning zelf was een bewonderaar van de Griekse beschaving en volgde de gebruiken van de Griekse vorsten. Hij at uit zilveren en gouden vaatwerk en had een Griekse muziekgroep. Ongetwijfeld konden de Griekse kooplieden hun producten op de markt brengen dankzij zijn voorliefde voor alles wat Grieks was. Sommige historici schrijven de invoering van het Amazigh-alfabet, het Tifinagh, aan Masinissa toe, maar dit alfabet is in werkelijkheid veel ouder.

Koning Bocchus I van Mauritanië. Het rijk van Bocchus I bestond aanvankelijk uit het grondgebied dat hij had geërfd van de eerder genoemde Baga, maar hij greep de nederlaag die Jugurtha door de Romeinse legers was toegebracht aan om zich meester te maken van het westelijke deel van het Masili-rijk. Volgens

geschriften van Latijnse geschiedschrijvers werd hij beschuldigd van verraad jegens zijn schoonzoon Jugurtha, bondgenoot van de Masili. Door gebrek aan bronnen is het onmogelijk dit oordeel bij te stellen.

Het is niet bekend waar de hoofdstad van het Mauritaanse rijk zich bevond in de tijd van Bocchus I. Een aantal contemporaine historici geloven dat de koning heen en weer reisde tussen verscheidene hoofdsteden en dat hij in elk geval de Masili-stad Siga veroverde na de nederlaag van Jugurtha in 105 voor Christus. Hoe het ook zij, het rijk omvatte een aantal cultuurcentra, zoals Tindji (Tanger), Tamoeda en Walieli.

Koning Bocchus I oefende absoluut gezag uit binnen de grenzen van zijn militaire capaciteiten en zijn banden met de stammencoalities. Hij beschikte over een raadsvergadering bestaande uit verwanten en vrienden en een aantal stamhoofden, over een kanselarij voor het schrijven van documenten en de organisatie van het leger. Zijn grote steunpilaar bij zijn krijgsactiviteiten was zijn zoon Volux. In zijn contacten met het buitenland, vooral met Rome, werd hij bijgestaan door een ambassadeurscorps van vijf personen. Hij beschikte ook over een muntslagerij. Vanwege dit alles beschouwde Bocchus I zich als de grootste koning op aarde, zoals is overgeleverd door de Romeinse geschiedschrijver Sallustius. Hij stierf tussen 80 en 70 voor Christus en werd opgevolgd door zijn zoon Bogod I. Later werd het rijk in twee delen opgedeeld, het een geregeerd door Bocchus II, het ander door Bogod II. In 38 voor Christus ontdeed Bocchus zich van Bogod en eiste hij het koningschap voor zichzelf op. Toen hij in 33 voor Christus stierf, liet hij geen troonopvolger na en kon Rome haar politieke invloed over Mauritanië uitbreiden, dat zij lieten besturen door de gevangen prins Juba II (25 v.Chr.).

Koning Jugurtha de Masili. Jugurtha was de onwettige zoon van Mastanibal, de zoon van Masinissa. Zijn oom, koning Mikioesa,

voedde hem tegelijk met zijn twee zoons Amfsaal en Aderbal op en liet hem delen in de erfenis. Na de dood van Mikioesa trok Jugurtha ten strijde tegen zijn twee neven en doodde hen, waardoor hij als enige overbleef en koning kon worden. Vervolgens verzette hij zich tegen de Romeinen (112 v.Chr.) en er ontspon zich een grillige strijd totdat zijn schoonvader en bondgenoot, de Mauritaanse koning Bocchus I, hem in de steek liet en hij in 105 voor Christus krijgsgevangen werd gemaakt. De Romeinen voerden hem mee naar Rome en zetten hem gevangen. Tijdens zijn gevangenschap werd hij doodgeslagen.

Over deze koning staat in de geschiedschrijving geboekstaafd dat hij over uitzonderlijke militaire begaafdheid beschikte en dat hij tot degenen behoorde die zich het krachtigst tegen de vijandige en expansionistische politiek van de Romeinen verzetten, in de tijd dat beide kusten van de Middellandse Zee onder hun gezag stonden. Zijn standvastigheid veroorzaakte heftige sociale beroering in alle Italiaanse bases. Van koning Jugurtha is de beroemde uitspraak waarmee hij de Romeinen in het algemeen en de nobelen in het bijzonder wilde bekritiseren: 'Rome, stad die te koop staat! Als je een koper vindt, ben je tot de ondergang gedoemd.' Zijn oorlog tegen de Romeinen is beschreven door de Romeinse geschiedschrijver Sallustius.

Koning Juba I. Tijdens de burgeroorlog die uitbrak tussen aanhangers van de Romeinse leiders Julius Caesar en Pompeius vermoedde de Masili-koning Juba I dat Caesar, wanneer hij zou zegevieren, zijn Afrikaanse politiek zou intensiveren, want hij kende hem van vroeger. Daarom sloot hij een bondgenootschap met zijn tegenstander Pompeius, terwijl de Mauritaanse koningen Bogod II en Bocchus II zich met Julius Caesar lieerden. Toen de partij van Caesar de overwinning behaalde, stond Juba geïsoleerd van zijn leger en zijn familie. Daarom besloot hij op een unieke manier zelfmoord te plegen: hij nodigde zijn laatste kameraad, een Romeinse aanvoerder, uit tot een gevecht,

waarin ze elkaar bevochten tot ze beiden dood waren (46 v. Chr.).

Over deze koning wordt onder meer overgeleverd dat hij het idee had opgevat alle gebieden van de Imazighen onder zijn vaandel te verenigen en dat hij zorgvuldig waakte over zijn koninklijke waardigheid. Zo verbood hij bijvoorbeeld Romeinse officieren een rode boernoes te dragen, omdat de rode boernoes het teken was van zijn koningschap, dat aan hem was voorbehouden. Zijn zoon en naamgenoot Juba was bij zijn dood nog een kind van tussen de vijf en zeven jaar. Julius Caesar nam hem gevangen en voerde hem mee naar Rome, waar hij opgroeide onder de hoede van keizer Augustus, de opvolger van Caesar, die hem tot koning van Mauritanië benoemde.

Het volksverzet verstoort het verblijf van de Romeinen en Byzantijnen in de Amazigh-gebieden

De koningen slaagden er niet in de geleidelijke kolonisatie door de Romeinen tegen te houden, niet zozeer uit militaire zwakte, als wel door een gebrekkige inschatting van de politieke gebeurtenissen, die ongetwijfeld voortvloeiden uit binnenlandse rivaliteit. Het volksverzet begon de kop op te steken. Het is geen toeval dat dat gebeurde in het vierde decennium van de eerste eeuw voor Christus; het was het geschikte moment, omdat toen alle enigszins onafhankelijke vorsten van het Afrikaanse toneel waren verdwenen. Op dat moment begonnen de stammen spontaan tegen de Romeinen te vechten en in de periode van 34 tot 19 voor Christus waren de twee partijen vijf maal in een oorlog verwikkeld.[15] Daarna volgden de veldslagen elkaar op gedurende de eerste helft van de eerste eeuw na Christus. Uit de rangen van de verzetsstrijders stonden leiders op wier namen in de geschiedenis vereeuwigd zijn, zoals Tacfarinas, die tot de Numidische Musalames-stam behoorde, en Aedemon, een van de vrijgemaakte slaven van koning Ptolemeus. De Romeinen konden

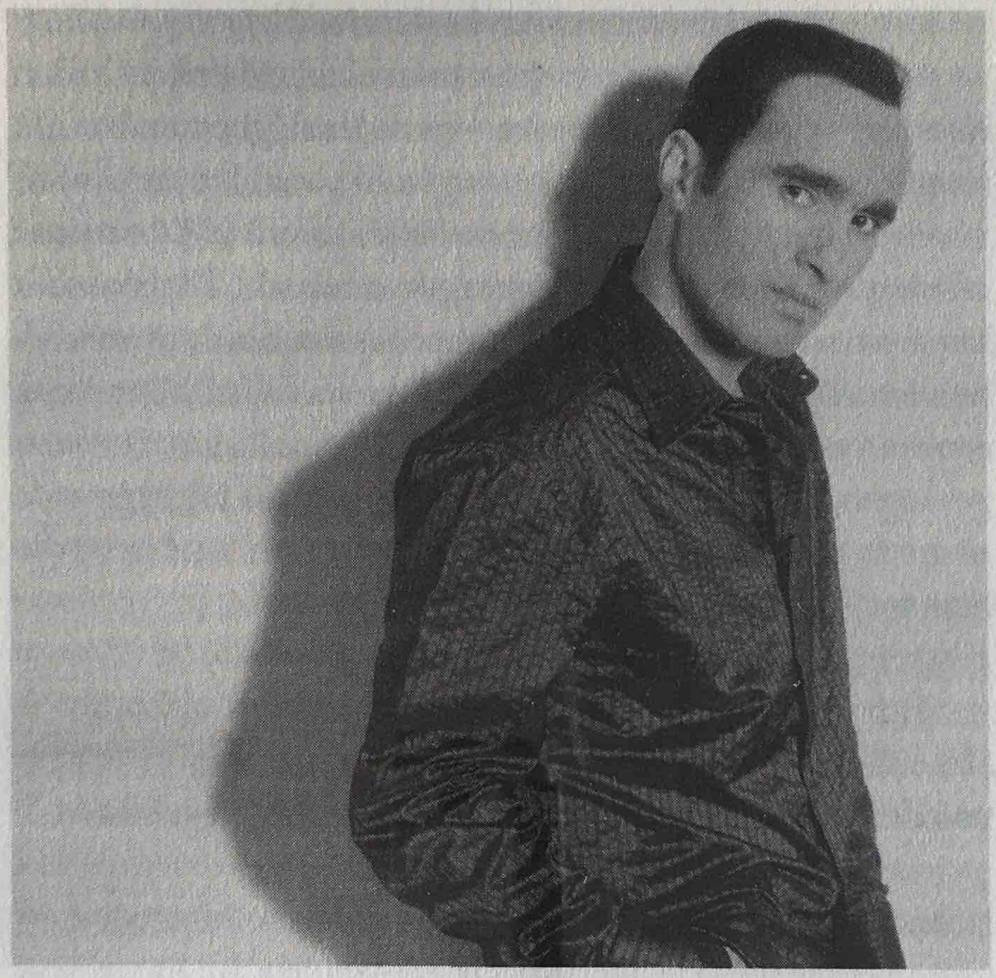

De Algerijnse zanger Takfarinas heeft zich
naar een Berberse verzetstrijder genoemd

de oorlog in de Amazigh-gebieden niet ontlopen, omdat zij een koning op de Mauritaanse troon hadden gezet die door henzelf was grootgebracht. Zijn persoon was tegenstrijdig: de onderdanen van Juba II vereerden en haatten hem tegelijkertijd.[16] Het verzet duurde voort tijdens de gehele periode van de bezetting. De Imazighen vielen alle kolonies aan, waar zij zich ook bevonden. Zelfs in Andalusië, in het begin van de tweede eeuw na Christus (122 AD), was keizer Adrianus genoodzaakt de frontgebieden persoonlijk te bezoeken 'om de Mauritaniërs te bevechten'. De Romeinen vonden echter geen oplossing voor het probleem van het verzet van de Imazighen[17] en de onzekere situatie bleef voortbestaan totdat de Berbers en de Vandalen zich aaneensloten en de steunpilaren van de Romeinse aanwezigheid in Noord-Afrika en daarna Rome zelf verwoestten. Het is opmerkenswaard dat de Romeinse keizer van Afrikaanse afkomst, Caracalla, de bevolking van de nederzettingen het Romeinse burgerschap verleende (212 AD), maar dat bood Rome geen soelaas tegen de aanvallen van de Imazighen. Dat kwam doordat de sterkste stammen hun toevlucht niet tot het keizerlijk vaandel zochten, maar zich in de bergen en de woestijnen verscholen, buiten het gebied dat werd beschermd door de vestingen, muren en greppels, waarvan we de resten nog steeds kunnen zien langs de lijn die Rabat met Taza verbindt.

Ook de Byzantijnen maakten enkele eeuwen lang van vestingwerken gebruik om hun gebieden op de kust van Afrika te behouden, zonder dat zij erin slaagden in de binnenlanden door te dringen, zoals dat in Egypte, Syrië, Klein-Azië en Italië wel gelukt was. De Byzantijnen garandeerden het voortbestaan van de nederzettingen, maar boden geen veiligheid. Ze verplaatsten zich gewoonlijk alleen over zee van de ene plaats naar de andere, en toen hun blik op de gebieden van Afrika en Oost-Numidië viel, verhevigde het verzet van de Imazighen, onder aanvoering van de Aurèsstammen en de Libische Lawata-stammen, zoals de Iabdas, de Antals en de Carcasan. De Byzantijnen werden enkele

keren verslagen, ondanks het feit dat ze meer dan eens hun toevlucht tot verraad namen, en een aantal van hun grote krijgsheren werd gedood. Vaak waren ze genoodzaakt losgeld te betalen en kostbare geschenken aan te bieden. Afgezien van de voortdurende schermutselingen tussen de twee partijen vonden er ook zware veldslagen plaats, in het jaar 563 AD. In die veldslagen blonk een aantal begaafde Amazigh-veldheren uit, zoals Gazmul, die drie opeenvolgende generaals versloeg en doodde. Wanneer de verzetsstrijders werden verslagen, vluchtten zij de bergen en de woestijn in.

De krijgsgevangenen beledigden de Byzantijnse soldaten en beschimpten de keizer, ondanks hun ketenen, en de Byzantijnse aanvoerders beseften dat de 'Imazighen alleen door andere Imazighen konden worden verslagen'. Ze verleidden de Aurès-stammen tot een verbond met hen, onder aanvoering van Iabdas en Ifisdaias. Antalas werd gedood. In 597 AD bedrogen de Byzantijnen de Imazighen en pleegden ze op afschuwelijke wijze verraad, waardoor ze over hen zegevierden. De schermutselingen gingen echter door tot de komst van de islam.

5 De Imazighen en de islam

De Imazighen en de islamitische veroveringen

Wie de reacties van de Imazighen beziet op aanvallen op hun grondgebied in de periode vóór de komst van de islam, zal begrijpen waarom de verovering van heel Noord-Afrika door de moslims niet zonder moeite verliep. Het was vanzelfsprekend dat de Imazighen de veroveraars in eerste instantie als indringers beschouwden, vooral omdat de Arabieren met heel hun hebben en houden bij hen aanklopten,[1] bewapend en strijdlustig, belust op plundering en diefstal. Het is daarom niet vreemd dat de bevolking in actie kwam om weerstand te bieden aan wat zij zag als een expansieve invasie zoals ze die vroeger vaker had meegemaakt. Na de eerste botsingen kwam de oorlog op gang en werden beide partijen overmand door bitterheid en wraakzucht. Deze toestand duurde een eeuw lang voort, dat wil zeggen van de eerste invallen vanuit Egypte tot aan de slag bij al-Asjraaf en de slag bij Bagdoera (ongeveer 640-741), waarmee de strijd werd beslecht en de Maghreb definitief van de politieke invloed van de Masjrek werd bevrijd. Enkele personen speelden een belangrijke rol in deze periode: Koesaila, met zijn verzet tegen Oekba ibn Nafi^{c}, de Arabische veroveraar van Marokko; Dahija (die van de Arabieren de bijnaam 'de Priesteres' kreeg), die weerstand bood tegen de troepen van Hassan ibn an-Noe'-maan; Maisara en Abd al-Hamied az-Zanati, die het enorme leger van de Oemajjaden het hoofd boden. Wie bijvoorbeeld de

verschillende fasen van de strijd bij Bagdoera bestudeert en de krijgsmethoden van de Imazighen analyseert, zal beseffen dat er eerdere ervaringen zijn geweest met het bestrijden van nieuwkomers die geen vreedzame bedoelingen hadden. Wie de geschiedenis van de oude Imazighen kent, zal erkennen dat Koesaila, Dahiya, Maisara en andere opstandelingen slechts een keten van defensieve volksopstanden voortzetten tegen de plannen die Tacfarinas, Aidimoen en Karkasaan koesterden in lang vervlogen tijden, en die Mohammed ibn Abd al-Kariem al-Khattabi, Moeha Oehammoe az-Zajjani, Assoe Oebislaam en anderen ten uitvoer brachten in de eerste dertig jaar van de twintigste eeuw. Evenzo is het beleid van de Marokkaanse koningen, zoals Moelay Ismaïl, Hassan I en Mohammed V, om het kolonialisme met een combinatie van diplomatie en geweld te bestrijden, te herleiden tot de periode van Massinisa, Boekartin en Juba I, meer dan tweeduizend jaar geleden.

Het staat ook vast dat de Imazighen de buitenlandse interventies niet alleen met wapens, maar ook met culturele standvastigheid het hoofd boden,[2] want zij hesen meer dan eens het vaandel van de ideologie om zich te bevrijden van buitenlandse overheersing. Daarvan getuigt hun religieuze houding in drie perioden van hun lange geschiedenis.

Toen het christendom zich in het westelijk deel van het Middellandse-Zeebassin verbreidde, in de eerste drie eeuwen na Christus, hielden de Romeinse keizers vast aan hun heidense geloof. Ze beschouwden zichzelf als goddelijk en stonden erop dat ze in alle delen van het rijk als goden vereerd werden. Dit 'geloof' vond echter niet zijn weg naar de harten van de Imazighen en werd in Noord-Afrika beconcurreerd door plaatselijke geloofsovertuigingen, vooral onder de armere klassen. Bij de komst van het christendom bevalen de keizers iedereen die zich bekeerde te vervolgen. Daarop gingen de Imazighen in groten getale over tot het nieuwe geloof. Nog voordat de derde eeuw AD ten einde was beweerden de bekeerlingen dat zij de meerder-

heid van de bevolking vormden. Vanaf het jaar 180 na Christus begonnen de Romeinse heersers de Imazighen te onderwerpen aan allerlei vormen van marteling en terechtstellingen, meer dan welk ander bekeerd volk dan ook.[3] Toen de religieuze situatie in Rome zelf kenterde, nadat keizer Constantijn de Grote in 313 het heidendom had afgezworen en het christendom als staatsgodsdienst had ingesteld, manifesteerden zich onder de Imazighen al snel geestelijk leiders die zich van de officiële kerk afscheidden. Ze werden Donatisten genoemd, naar Donatus, een van de aanstichters van de beweging.[4] Hun boodschap kreeg vooral aanhang in de woestijnen en voedde de geest van verzet tegen de Romeinen en na hen de Byzantijnen, tot aan de komst van de islam. Dit gebeurde ondanks de folteringen en vervolgingen waaraan de 'scheurmakers' blootstonden en ondanks de steun van de heilige Augustinus, die van Amazigh-afkomst was, aan de officiële Roomse kerk. Is het te gewaagd voor een historicus die het geheel kan overzien in de Donatisten een voorloper te zien waaruit de latere confrontatie tussen de 'officiële islam' en de dissidenten in Noord-Afrika kan worden verklaard? Was de reden van de 'afscheiding' niet eerder politiek dan religieus, in alle drie gevallen: de bekering van de Imazighen tot het christendom toen de keizers heidenen waren, hun afscheiding van de officiële kerk toen de keizers zich tot het christendom bekeerden, en hun aansluiting bij de Kharidjieten als teken van opstandigheid tegen het soennisme van de Oemajjaden? We kunnen ons met recht afvragen of het louter toeval was dat de Marokkanen, bijna als enigen, de Malikitische rechtsschool aannamen.

De Amazigh-staten in het tijdperk van de islam

Het is onontkoombaar hier allereerst de criteria te bespreken volgens welke de staten die elkaar vanaf het eind van de tweede eeuw AH[5] opvolgden in de Maghreb als Arabisch of Berbers kunnen worden geclassificeerd.

In theorie zijn deze criteria op twee principes gebaseerd: ten eerste dat iedere heerser die Noord-Afrika, ten dele of in haar geheel, voor enige tijd bestuurde in de islamitische periode, en die geen moslim was, als een indringer en kolonisator moet worden beschouwd. Tot deze categorie behoren de Fransen, de Spanjaarden en de Italianen. Ten tweede dat elke islamitische staat alleen op de islam gebaseerd kan zijn. Zij behoort haar legitimiteit niet te zoeken in afstamming, maar in vroomheid en oprechtheid in geloofszaken, ook al komen daaruit gewoonlijk allerlei verwijten van ketterij en dergelijke voort.

Dit tweede criterium wordt door Arabische of Arabisch-sprekende Amazigh-historici niet aangewend wanneer ze de heersers die elkaar opvolgden in Arabieren of Berbers indelen, en wel om verscheidene redenen. De voornaamste is dat zowel de Arabieren als de Berbers zich nog niet hebben bevrijd van de stammenmentaliteit die een geschiedschrijving voorstaat die verbonden is met afkomst, in plaats van met grondgebied of vaderland. De wetenschappelijke objectiviteit gebiedt echter dat we alle islamitische staten die elkaar zijn opgevolgd in het grondgebied van Marokko, Algerije, Tunesië en Libië tegelijkertijd als Arabisch en Amazigh moeten beschouwen, en in een aantal gevallen als Arabisch-Amazigh-Turks. Ze zijn Arabisch vanwege hun islamitische ideologische instelling die noodzakelijkerwijs de Arabische taal een hoge status toekende en die voortdurend door de Masjrek-geest werd geïnspireerd, waarvan men zich, althans openlijk, niet kon losmaken bij de uitoefening van het gezag. Dit werd nog versterkt doordat sommige dynastieën beweerden dat zij tot de *sjariefs*, familie en afstammelingen van de profeet Mohamed, behoorden.

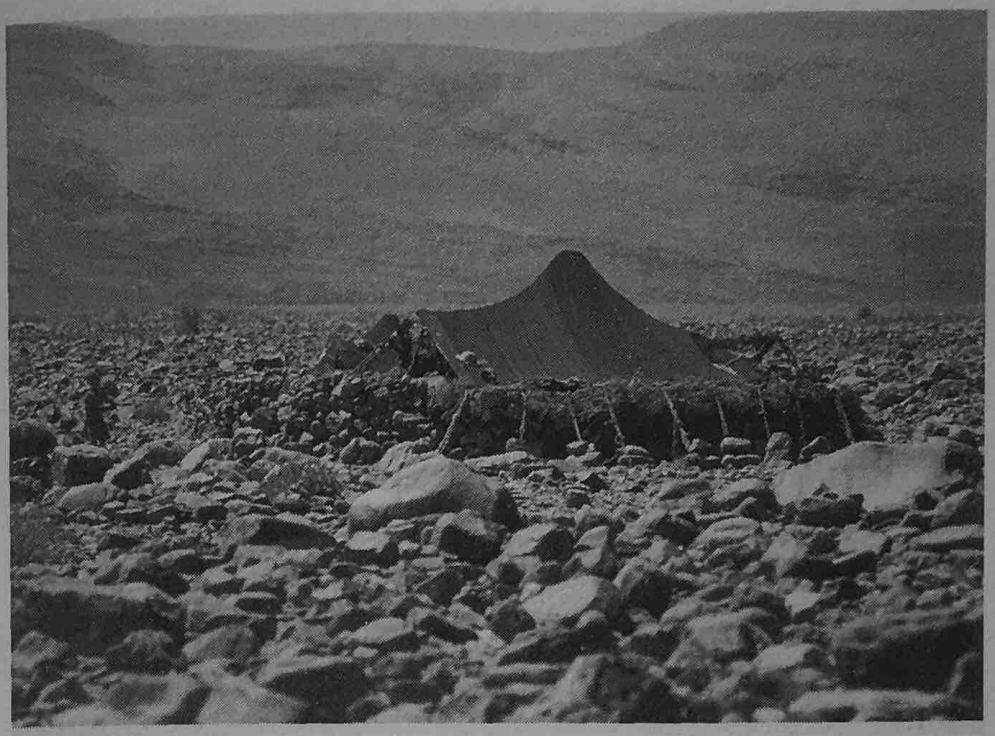

Het klimaat heeft veel invloed gehad op de leefwijze van de Imazighen.
Hun tenten bieden bescherming tegen extreme weersinvloeden.

En ze zijn Amazigh door hun geografische milieu, de bijbehorende demografische kenmerken van elke kandidaat voor de heerschappij en de sociologische ondergrond, waarin duizenden jaren gewoonten en gedragingen bezonken liggen en de bereidheid om op de juiste wijze te reageren op situaties die zich in de loop van de tijd herhalen. De taal kan niet de enige maatstaf zijn, omdat de gearabiseerde Imazighen, zolang ze zich niet buiten hun oorspronkelijke sociale 'grondgebied' begaven, ongemerkt hun oorspronkelijke taalkenmerken behielden, en omdat de oorspronkelijke Arabieren die generaties lang opgingen in de Amazigh-maatschappij, ongemerkt en onvermijdelijk Amazigh-invloeden overnamen in geestelijke en materiële zin. Daar moet nog aan worden toegevoegd dat het verschil in de aard van de Arabieren en de Imazighen niet bijzonder groot is.

Wat er ook waar is van deze hypothesen, iedereen die de geschiedenis van Noord-Afrika in ogenschouw neemt, dat wil zeggen de geschiedenis van de Imazighen, kan slechts beamen dat die in haar grote cycli, gebeurtenissen en sociale elementen een opvallende continuïteit vertoont tussen het verre verleden in de oudheid en het zeer recente verleden. De historische continuïteit van de Maghreb manifesteert zich in de relaties tussen de heersers en de onderdanen, omdat de bevolking altijd geneigd is tot absolute vrijheid, terwijl het centrale gezag geneigd is tot overheersing. Dit resulteerde in een politieke situatie die altijd gespannen was en waarin geweld steeds nieuw geweld voortbracht.

De historische continuïteit van de Maghreb manifesteerde zich ook in de wijze waarop de inheemse bevolking weerstand bood tegen buitenlandse inmenging, op het niveau van de machthebbers en dat van het volk, en in het gebruik van geestelijke waarden ten behoeve van bevrijding, wanneer andere pogingen op niets uitliepen. Daarnaast kwam zij tot uiting in de aanvaarding van de onvermijdelijke acculturatie, vooral wat betreft de taal met haar culturele karakteristieken, en ondanks

de hindernissen voor de eigen culturele ontwikkeling. Hieronder zullen we aangeven wat de culturele gevolgen waren in de verschillende perioden van de geschiedenis van de Imazighen. Aan het eind verduidelijken we wat de interne en externe oorzaken waren van de culturele stagnatie.

Na dit essentiële voorbehoud met betrekking tot de gangbare indelingen zullen we nu de namen noemen van de Amazigh-dynastieën die gedurende een periode over een district, een provincie of een aantal districten of provincies hebben geregeerd, hetzij in Noord-Afrika, hetzij in Andalusië. We hebben ze ondergebracht in een schema (zie hierna). Traditionele historici hebben ze zo vastgesteld, met de naam van de hoofdstad van elke dynastie en de reikwijdte van hun politieke invloed. De overlapping van regeerperioden van verschillende dynastieën die tegelijkertijd heersten of elkaar opvolgden, en gebieden onder gemeenschappelijk bestuur, wijzen op een machtsstrijd of beurtelingse afwisseling.

Overzicht van de dynastieën

Namen van de dynastieën	Periode	Geografische informatie
Het rijk van Koesaila	64/684-69/689	Kairouan (hoofdstad); Ifriqiyya
De Maghrebijnse Kharidjieten	123/741 (verbreidden zich geleidelijk)	Maghreb al-Aqsa: Maknasa stichtte de stad Sijilmassa, 140/728-729; Midden-Maghreb: Sanhadja in Badja; Maghreb al-Adna: Hawara in Tripoli; Imazighen van Djabal Nafoesa in Qabes
Barghawata (van de Masamida)	127/745-451/1058	Tamasna, d.w.z. de Atlantische vlakte van Salé tot Asfi
Banoe Assaam	derde en vierde eeuw AH	Sebta/Ceuta
Maknasa (Zanatiyyoen)	vierde eeuw AH/ tiende eeuw AD	stichtten de steden Taza en Meknes; heersten over Fès en Tlemcen
Banoe Madraar (Zanatiyyoen)	vierde eeuw AH/ tiende eeuw AD	Sijilmassa en omliggende oasen
Banoe Yafrin (Zanatiyyoen)	vierde eeuw AH/ tiende eeuw AD	Ifkaan (hoofdstad); heersten over Fès, Tlemcen, Salé en Tadla
Maghrawa (Zanatiyyoen)	vierde eeuw AH/ tiende eeuw AD	stichtten Oujda; heersten over Fès, Tlemcen en Sijilmassa
Banoe Zieri (Sanahidja)	362/972-547/1152	Tunis en Oost-Algerije: Kairouan en al-Mahdiyya
Banoe Hammaad (Sanahidja)	398/1007-547-1152	Midden-Maghreb: Qal'a Bani Hammaad, Badjaja
Banoe Zieri (Sanahidja)	408/1018-483/1090	Granada in Andalusië
Banoe al-Aftas (Zanatiyyoen)	413/1022-487/1095	Batlijoes in Andalusië

Namen van de dynastieën	Periode	Geografische informatie
Banoe Dzi an-Noen (Hawwariyyoen)	419/1028-478/1085	Toledo; heersten over het land tussen Wadi al-Hadjara en Talbiera in het noorden en Murcia in het zuiden; hun juiste naam luidde Banoe Aziennoen
Al-Moerabitoen (Sanahidjiyyoen) / (Almoraviden)	434/1043-541/1147	stichtten Marrakech; heersten over de Maghreb al-Aqsa en het westelijk deel van de Midden-Maghreb, Andalusië en het huidige Mauritanië
Banoe Ghaniya (Sanahidjiyyoen)	541/1146-633/1237	kwamen uit Granada in Andalusië en heersten over Mallorca, Tripoli en het Bilaad al-Djaried in Ifriqiyya
Al-Moewahhidoen (Masamida en Zanatiyyoen) / (Almohaden)	541/1147-668/1269	hoofdstad Marrakech; heersten over de hele Maghreb tot aan Tripoli, en Andalusië; stichtten Rabat
Al-Hafsiyyoen (tak van de Almohaden) / (Hafsiden)	631/1234-976/1569	hoofdstad Tunis; heersten over heel Ifriqiyya en breidden hun invloed naar het westen uit tot de grenzen van de Maghreb al-Aqsa
Banoe Abd al-Waad of Banoe Zajjaan (Zanatiyyoen)	633/1235-915/1509	hoofdstad Tlemcen; bestreden door de Merinidenkoningen in het westen en de Hafsiden in het oosten
Banoe Marien (Meriniden/ Zanatiyyoen)	668/1269-869/1465	hoofdstad Fès; heersten over de Maghreb al-Aqsa, voor een periode over Andalusië, de Midden-Maghreb en Ifriqiyya
Banoe Wattaas (Zanatiyyoen van de stam van de Meriniden)	869/1465-956/1549	hoofdstad Fès; heersten over de Maghreb al-Aqsa; hun grondgebied werd geleidelijk kleiner

6 De Amazigh-cultuur

Er is vaak geschreven en gezegd dat de Imazighen nooit een eigen cultuur hebben ontwikkeld die alleen aan hen toebehoorde. Dit oordeel zal als juist worden beschouwd door degenen die het begrip cultuur beperken tot een geschreven literair erfgoed. Het zal worden bestreden door diegenen die een meer algemene, moderne, antropologische opvatting van het begrip cultuur hebben, omdat zij van mening zijn dat sociale tradities, politieke keuzes en tendensen, de verschillende kunsten, zoals bouwkunst, dans en zang en orale literatuur die van de ene generatie op de andere wordt overgeleverd, zowel poëzie als verhalen en spreekwoorden, tot de cultuur behoren, nog afgezien van de taal natuurlijk, met haar grammaticale, etymologische en orthografische kenmerken. Het staat buiten kijf dat de Imazighen een eigen cultuur hebben gehad die duizenden jaren lang overgeerfd is. Het is niet eenvoudig voor een onderzoeker om de verschillende ontwikkelingsfasen te volgen, voorzover het de geschreven component betreft, maar het is niet moeilijk de andere componenten te traceren. Hierbij moet worden aangetekend dat de Amazigh-cultuur, in bijna drieduizend jaar, niet beperkt bleef tot hetgeen onder henzelf werd overgeleverd, maar dat er altijd sprake is geweest van een 'open' cultuur, die zich niet afsloot, zij het niet altijd uit vrije keuze. Daardoor hebben de Berbers steeds een belangrijke bijdrage geleverd aan de fundamenten van de grote beschavingen en culturen die elkaar vanaf het midden van het eerste millennium voor Christus op de

kusten van de Middellandse Zee opvolgden. Er zijn twee redenen waarom de eigen cultuur van de Imazighen verborgen bleef. Dat kwam in de eerste plaats door hun nomadische leefwijze. We zullen hieronder terugkomen op de verschillende aspecten van hun nomadendom. In de tweede plaats is er in hun taal geen boek geopenbaard, waardoor er nooit een religieuze factor meespeelde, zoals bij het Hebreeuws en het Arabisch, en in mindere mate bij het Grieks en Latijn. Dit werd begrepen door Hamiem al-Ghimari al-Moetanabbi, want die probeerde in het begin van de vierde eeuw AH de koran in de taal van zijn voorvaderen tegen te spreken, zoals al eerder was gedaan door Salih ibn Tarief al-Barghawati al-Masmoedi, in het begin van de tweede eeuw AH.

De Amazigh-cultuur valt dus in twee delen uiteen, waarvan het eerste specifiek aan hen is voorbehouden. Het bestaat uit de oudste overgeleverde sporen, waarvan sommige hun oorspronkelijke vorm uit de periode waarin ze zijn ontstaan behouden hebben, zoals bouwkunst, patronen op tapijten, aardewerk, tatoeages en de gevels van gebouwen. Andere zijn waarschijnlijk in de loop der eeuwen gevormd, maar hebben desondanks hun specifieke Amazigh-kenmerken behouden, zoals de taal, de orale literatuur, dans en zang, en de sociale en politieke tradities. Het tweede deel van hun cultuur bestaat uit datgene wat zij van andere culturen hebben overgenomen, van de Foeniciërs, de Grieken, de Romeinen, de Arabieren en de islam, en van de Fransen en Spanjaarden, en datgene wat zij bijdroegen tot de ontwikkeling van deze culturen.

De oorspronkelijke Amazigh-cultuur

De 'Berberse' taal

Het is bekend dat de mentaliteit van volken zich erg langzaam ontwikkelt en maar oppervlakkig door omwentelingen en plotselinge gebeurtenissen wordt veranderd. Het is ook bekend dat de talen die de mentaliteiten vorm geven zich niet laten verdringen, zolang ze in hun oorspronkelijke gebied gebruikt worden.[1] Wie de juistheid van deze sociaal-historische hypothese erkent, zal beseffen dat de Amazigh-taal een van de belangrijkste culturele factoren was die de Maghrebijnse geest en de natuurlijke omgeving waarin zij ontstond, hebben gevormd en die veel aspecten van het Maghrebijns denken hebben bepaald, gedurende duizenden jaren. Daarmee legde zij het fundament van de Maghrebijns-islamitische identiteit of van wat de 'Maghrebijnse mens' genoemd kan worden, vergelijkbaar met de 'Europese mens'. Wie de Amazigh-taal diepgaand bestudeert, zal onder meer tot de conclusie komen dat haar bijzondere karakter voortkomt uit haar wisselwerking met de aard van Noord-Afrika, zozeer dat bepaalde aspecten van gespecialiseerd wetenschappelijk onderzoek op het terrein van de geschiedenis, sociologie, geografie, botanie, geologie en taalvergelijking kennis van het Amazigh vereisen.

De 'Berberse' taal is een taal die op zichzelf staat en die geen dialect van een andere taal is. Het Berbers heeft zelf wel een aantal dialecten,[2] verspreid over Marokko, Algerije, Libië, Zuid-Tunesië, Mauritanië, Mali en Niger.[3] Het zijn dialecten die duidelijk dezelfde oorsprong hebben, niet alleen in hun theoretische kenmerken, maar ook in de kenmerken die verbonden zijn met de manier waarop zij worden gebruikt. De Amazigh-onderzoeker André Basset heeft hierover geschreven: '[De onderzoeker] gaat van het ene dialect op het andere over zonder dat hij het merkt.' Dit werd geschreven in 1929.[4] Hij voegt eraan toe, na zijn onderzoek gedurende twintig jaar voortgezet te hebben:

'De structuur van het Amazigh, de woordsoorten en orthografie, vertonen zo'n grote eenheid dat je, als je één dialect kent, binnen een paar weken elk ander dialect kunt leren, alleen al door het te praktiseren, want de taal is hetzelfde. Dit heeft me zeer verbaasd.'[5]

De eenheid van het Amazigh manifesteert zich ook in de tijd, aangezien de langzame culturele ontwikkeling heeft bijgedragen tot het behoud van taalkundige kenmerken,[6] zodat gezegd kan worden dat het Amazigh, als het met voldoende zorg zou worden bestudeerd, vooral oudheidkundigen zou kunnen helpen hun onderzoek te verdiepen. Wat de linguïstische verwantschap betreft, Marcel Cohen heeft in zijn proefschrift en zijn andere geschriften al in 1924 aangetoond dat het Amazigh tot de Hamito-Semitische groep behoort. Vanaf het eind van de negentiende eeuw nam de belangstelling van taalkundigen voor de ontwikkeling van talen en de patronen bij die ontwikkeling toe, omdat ze, hoewel ze alleen mondeling werden overgedragen, zo'n grote vitaliteit vertoonden.[7]

Het Amazigh is nog steeds een levende taal, die haar eigen wezen heeft behouden, maar waarvan de kenmerken zich alleen duidelijk tonen aan wie de moeite neemt aandacht te schenken aan de dialecten en de vermenging en wederzijdse aanvulling, en zich daarbij richt op de gemeenschappelijke elementen en niet de elementen waarin ze verschillen, zoals een aantal Franse 'onderzoekers' placht te doen. Het Amazigh is, in de huidige vorm – dat wil zeggen als levende taal waarin de mensen spontaan en intuïtief met elkaar spreken – in staat zich te vernieuwen, zich te ontwikkelen en tot bloei te komen. Dit komt vooral doordat het een flexibele derivationele structuur heeft, waarin een wisselwerking bestaat tussen de verschillende woordafleidingen, de woordvorming en zinsbouw, op een manier die de mogelijkheden vergroot om een praktische woordenschat te vormen. Door deze structuur nauwgezet te bestuderen zullen experts in staat zijn om de raadsels te ontcijferen van de oude

inscripties, die tot nu toe hun geheimen niet hebben prijsgegeven, en om licht te werpen op de nog onopgehelderde perioden in de geschiedenis van Noord-Afrika.

Deze taal heeft haar eigen dichters die erin zingen, *imariren* (enkelvoud: *amarier*), en vertellers, *imdjazen* (enkelvoud: *amdjaaz*), die hun verhalen aan kinderen vertellen, voorzover de huizen nog geen televisie hebben die de hoofden van de kinderen vult met beelden en informatie in andere talen, die voor hen moeilijk te begrijpen zijn. Het Amazigh kent ook spreekwoorden en een eigen vorm van welsprekendheid. De grote zwakte van de taal, die tot op heden ondanks vele pogingen tot verandering nog steeds bestaat, is de afhankelijkheid van orale overlevering en het gemis van een schriftcultuur. Daardoor kan maar een klein deel van de literaire productie worden vastgelegd. De rest verdwijnt in de vergetelheid, nadat ze door één, twee of hooguit drie generaties is overgeleverd. Van het deel dat is opgetekend noemen we enkele voorbeelden: de poëzie van Sidi Hammoe as-Soesi, in verschillende genres, die teruggaat tot de twaalfde eeuw AH;[8] de religieuze, didactische poëzie van Mohammed Oezaal uit de dertiende eeuw AH; de tribale poëzie van Si Moehand uit de negentiende eeuw AD, poëzie met een filosofische inslag; de epische poëzie van Taougrat uit het begin van de twintigste eeuw; een aantal verspreide gedichten van een aantal twintigste-eeuwse dichters. Van de grote dichters die een reputatie verwierven in de groep waartoe ze behoorden, noemen we Soelaimaan Azim, Soelaimaan as-Sjabi, Fatima Amroesj Ait Mansoer, Moehand, Moehanid, al-Haddj Rabih, de stamdichters, en Abd ar-Rahmaan en Masoed al-Moetawagi. Andere Imazighen zetten zich sinds kort in om de nieuwe Amazigh-literatuur vast te leggen en de oude literatuur te bestuderen met hun eigen middelen, en schrijven baanbrekende werken, zoals 'Oessaan Semmiednien, de koude dagen' van Moe'min Ali as-Safi, en 'Iskraaf, de ketenen', van Mohammed Moestawi. Sommige van deze jongeren schrijven in het Arabische schrift, andere gebrui-

ken het Latijnse alfabet, vooral in Algerije. Het Amazigh heeft namelijk sinds de Imazighen tot de islam zijn overgegaan geen eigen alfabet meer, volgens historisch bewijsmateriaal. Alleen enkele Toeareg-stammen hebben het behouden. Desondanks zijn letters van dit alfabet nog steeds terug te vinden in patronen op Marokkaanse tapijten.

Het oude Amazigh-schrift

Onderzoek heeft uitgewezen dat er op het hele Afrikaanse continent maar twee alfabetten zijn ontstaan – afgezien van het hiëroglyfenschrift – namelijk het Amazigh-alfabet en het Ethiopische alfabet.[9] Het is ook aangetoond dat de eerste letters van het Amazigh te herleiden zijn tot de dageraad van de geschiedenis en dat het verspreidingsgebied zich uitstrekte van Noord-Soedan tot de Canarische Eilanden in het westen, en Sicilië en Andalusië in het noorden.[10] Deze letters worden Tifinagh genoemd, een term die op verschillende manieren is geïnterpreteerd. De eenvoudigste interpretatie is dat hij is afgeleid van Finiq ofwel Foenicië. Dat zou kunnen verwijzen naar de oorsprong van de term, hoewel er misschien geen enkel verband is. Het staat wél vast dat het Amazigh-schrift niet van het Foenicisch is afgeleid. Het is waarschijnlijker dat het Amazigh en het Foenicisch op oude voorbeelden teruggaan die verwant zijn aan het schrift dat op het zuidelijk deel van het Arabisch schiereiland is aangetroffen. We hebben al eerder naar deze verwantschap verwezen. In de eerste fasen na het ontstaan bestond het Amazigh-schrift uit consonanten die worden aangeduid met Tifinagh. Er wordt verondersteld dat het aantal van deze consonanten zestien bedroeg.[11] Dit werd drieëntwintig in de tijd van het Numidische Massili-rijk.[12] In recentere perioden werden klinkers aan dit alfabet toegevoegd die Tidibakin worden genoemd. Het alfabet in zijn geheel wordt Agamak genoemd. De oude Imazighen schreven met deze letters op de wanden van grotten en op rotsen, van boven naar beneden, toen zij met schrijven begonnen.

Later schreven zij in alle richtingen en dat bleef het geval tot het eind van de negentiende eeuw AD, toen de Toeareg nog uitsluitend van rechts naar links schreven, in navolging van het Arabische schrift.

De oude Imazighen hebben ongeveer duizend inscripties op rotsen en stèles nagelaten[13] naast een aantal monumentale inscripties, vooral in Tunesië en Algerije, die vergezeld gaan van de Latijnse of Foenicische vertaling. De onderzoeker Georges Marcy heeft een serieuze poging ondernomen om ze te ontcijferen, maar de meeste oude Amazigh-inscripties wachten nog op specialisten die allereerst het Amazigh goed moeten beheersen, maar ook het Foenicisch, het Grieks of het Latijn. In Marokko bevinden zich inscripties in Azieb n Ikkies en Jakkoer, in de Hoge Atlas, en in de stèle van Azroe en de stèle van Tifelt.[14] Het is waarschijnlijk geen toeval dat er ook een stad is die Tifelt heet. In het Amazigh betekent Tifelt 'rotsachtig oppervlak', volgens de oorspronkelijke woorden zoals die in het Toareg-dialect behouden zijn gebleven. In de Marokkaanse woestijn, in de omstreken van Samarra, bevinden zich volgens een ooggetuige, Hamdati Ma' al-Ainain, hele teksten in het Tifinagh, die ooit op grote rotsen zijn gegraveerd. In Marokko zijn ook andere stèles bekend: de stèle van Andjra (museum van Tetouan), de stèle van Ain al-Djoem'a (museum van Casablanca), de stèle van Tamoeda (museum van Tetouan) en de stèle van Sidi Soelaimaan (museum van Rabat).

Deze oude Amazigh-inscripties waren meer verbreid in de woestijn en op het platteland dan in de steden.[15] Was dat misschien een van de redenen waarom het 'Berberse' schrift moest wijken voor het Punisch, het Latijn en het Arabisch? Of is het waarschijnlijker dat de verstedelijking samenging met het gebruik van het Punische schrift en daarna het Latijnse en Arabische schrift? Sinds de jaren zestig zien we dat groepen intellectuelen proberen het Amazigh weer tot leven te wekken. Er zijn zelfs typemachines ontwikkeld, die echter niet in de winkels verkocht mogen worden.[16]

De voordrachtskunsten in het Amazigh

Hoewel het Amazigh in de loop van de tijd van zijn schrift is beroofd, de sprekers zich er niet vaak op toelegden de literaire voortbrengselen vast te leggen, het nooit een taal voor onderwijs is geweest en het pas aan het begin van de vorige eeuw onderwerp van onderzoek werd, is het toch in heel Noord-Afrika en de grote Sahara tot op de dag van vandaag een levende taal gebleven. Het wordt gebruikt als omgangstaal in uitgestrekte gebieden en op taalkundige eilanden, dat wil zeggen het woongebied van een kleine stam, een groep naburige dorpen, een enkel dorp, een oase of zelfs een enkel huis of een enkele winkel temidden van huizen of winkels in het hart van een grote Arabischtalige stad. Het levendige karakter van het Amazigh komt tot uiting in de spontaniteit waarmee de mensen het spreken en in de liederen en gedichten die de dichters voordragen. Een van die dichters is zo verknocht aan zijn moedertaal dat hij beweert dat zij onontbeerlijk is voor liefdespoëzie. Hij zegt:

> In mijn moedertaal
> beken ik jou, mijn lief, mijn geheim.
> Hoe zou iemand dat kunnen
> die het Amazigh niet kent?
> Zal hij ooit een woord
> over de liefde kunnen spreken?

Deze regels doen denken aan de woorden van een vroegere Arabische schrijver: 'Spotdichten in het Arabisch zijn me liever dan lofdichten in het Perzisch.'

De poëzie in het Amazigh kent verscheidene vormen, genres en metra.[17] In de afgelopen dertig jaar is er een beweging opgekomen die de poëzie in verschillende opzichten wil vernieuwen, vooral de gezongen poëzie. Jonge zangers zijn begonnen moderne muziek over te nemen, bijvoorbeeld Ammoeri Mbark in Marokko, Idir en Djamal Alam in Algerije. Een aantal muziek-

groepen heeft al enige faam verworven, zoals Oesmaan (de Bliksems), Izanzjaren (de Stralen) en Adroe (het Feestmaal) in Marokko, en al-Djardjoera in Algerije.[18]

Gemeenschappelijke dans begeleid door zang behoort tot de oude tradities van de Imazighen. Een westerse deskundige heeft hierover eens gezegd: 'De dans is geïnspireerd door het golven van het graan, de zandduinen van de Sahara of de kammen van de bergen aan de horizon.' De Amazigh-danskunst kent veel varianten, waarvan de belangrijkste de ahidzoes en ahwaasj zijn. De dansen van de vrouwelijke dansers, 'sjeikhaat', hebben niets te maken met het Amazigh-erfgoed, maar zijn een vernieuwing die door de 'pooiers' van de kolonisatie is geïntroduceerd en die is overgenomen uit de obscure etablissementen die zich in de Marokkaanse steden vermenigvuldigden in de tijd van het Protectoraat. Het is geen overdrijving te zeggen dat de traditionele Amazigh-dans de klassieke Marokkaanse danskunst vertegenwoordigt. Marokko heeft geen andere dansvorm waarin de Marokkaanse identiteit zich zo duidelijk manifesteert. De Fransen hebben deze danskunst echter als 'folklore' bestempeld en de nationale bestuurders die voor cultuur verantwoordelijk waren, hebben hen daarin nagevolgd. Daarom is er niemand om haar nieuw leven in te blazen, zodat ze haar oorspronkelijke glans en spontaniteit verliest.

De Amazigh-bouwkunst en mozaïeken

De overblijfselen van de Amazigh-bouwkunst gaan terug tot het verre verleden. De eerste voorbeelden dateren uit de prehistorie en bestaan uit eenvoudige graven in de vorm van steenhopen, die tegenwoordig door de Toeareg *adbni* (enkelvoud) of *idbnijen* (meervoud) worden genoemd. Later ontwikkelde het ontwerp van deze graven zich tot piramides met een vierkante of ronde basis met getrapte lagen van onder naar boven. Deze laatste graven heten *baziena* en zijn gebouwd van op elkaar geplaatste stenen. We veronderstellen dat de naam voortkomt uit het feit

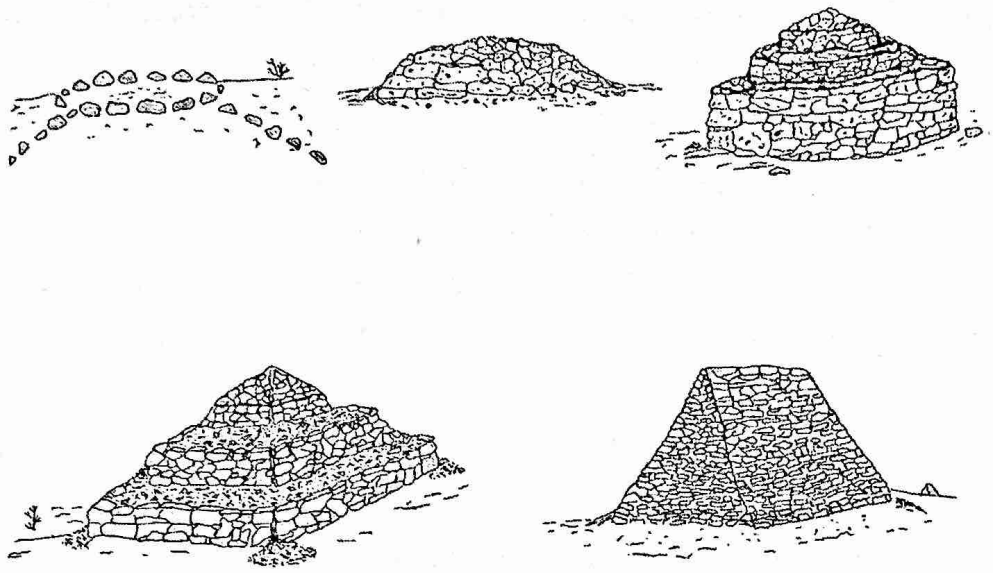

Enkele voorbeelden van *baziena* of piramidegraven

dat de stenen niet met mortel zijn vastgezet, want het Amazigh-woord *bazen* duidt op het ontbreken van vet bij het brood of van specie bij de stenen van een gebouw. Droog brood heet *abazien*, net als een muur die zonder specie is gebouwd.[19]

In latere historische perioden bestonden de graven uit hoge gebouwen in de vorm van een minaret met vier of vijf verdiepingen, de bovenste kleiner dan de onderste, of uit kegelvormige gebouwen met een ronde basis, die meer dan dertig meter hoog konden zijn. De doorsnee bedroeg zo'n zestig meter. Ze waren gebouwd met uitgehakte stenen. Deze graven kennen twee soorten, die worden toegeschreven aan de oude Amazigh-koningen. Van de eerste soort staan twee voorbeelden in het huidige Tunesië, een in Doegga (het oude Toega) en een in Sjamtoe (het oude Simithoe), en een exemplaar in Algerije, in een plaats die al-Kharoeb heet. Van de tweede soort staan er twee in Algerije, in Kabr an-Nasraniyya en Miedraas. Restanten van groepen graven staan in Marokko in de vlakte van Sajis, niet ver van Ain Taoedjdaat, en in de westelijke vlakte niet ver van de stad Sidi Soelaimaan.[20] Deze laatste soort oude Amazigh-graven hebben bouwkundige

Een voorbeeld van Amazigh bouwkunst: het mausoleum in Doegga, Tunesië, uit de tweede eeuw v. Chr.

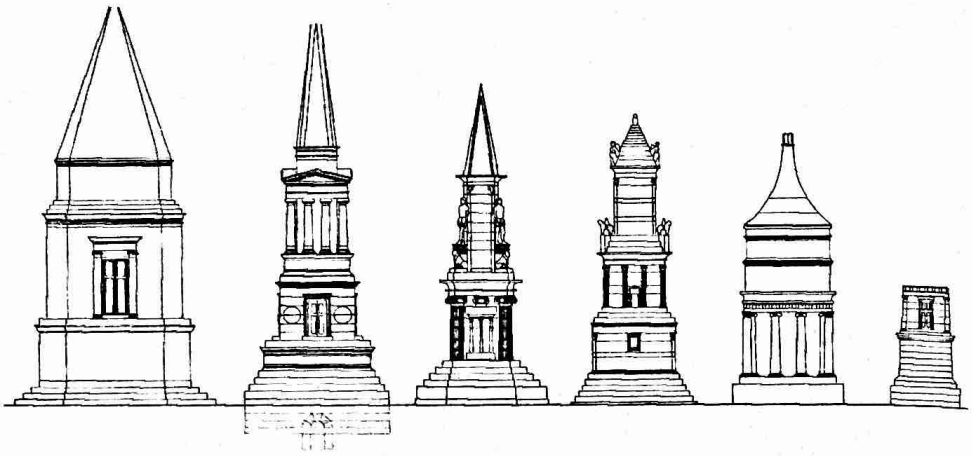

Enkele andere voorbeelden van torenmausolea, met het mausoleum van Doegga als derde van links

kenmerken die ze uniek maken in de geschiedenis van monumentale bouwwerken.

Tot de vormen van de Amazigh-bouwkunst die uit de verre geschiedenis tot de huidige tijd zijn doorgedrongen, behoren de bouwwerken waarop de *ksoer* zijn geïnspireerd, *ighramaan* (enkelvoud *ighram*) en de kasba's, *tighramien* (enkelvoud *tighramet*), die verspreid staan over de Hoge Atlas, en de publieke graansilo's, *igoedaar* (enkelvoud: *agadier*). Met deze gebouwen zijn ook mozaïeken bewaard gebleven, die allemaal bestaan uit geometrische patronen met een rechte lijn als basis. Niet alleen de gevels van de hiervoor genoemde gebouwen in de Hoge Atlas en oasen zijn hiermee gedecoreerd, maar ook tapijten, zilveren sieraden, aardewerk en porselein. Afgezien hiervan is ook de islamitische bouwkunst in Marokko beïnvloed door de geest van de Amazigh-kunst, die neigt naar eenvoud en streeft naar soliditeit. Dit komt het duidelijkst tot uiting in de vierkante vorm van de minaretten, vooral van de drie minaretten van de Almohaden: de minaret van de Koetoebiyya in Marrakech, de minaret van Hassan in Rabat en de Giraldaminaret in Sevilla.

Als we aan de bouwkunst en mozaïeken nog de vele figura-

tieve tekeningen toevoegen die vanaf de Nieuwe Steentijd in rotsen in holen, in de bergen en in de woestijn zijn gegrift, of er met verf op zijn aangebracht, dan is het beeld van de oude Amazigh-kunst en de zeldzame continuïteit die haar kenmerkt volledig. Van de gegrifte tekeningen noemen we de wagen met vier paarden (Wadi Azegza in Targa, het huidige Fezzan), de jager van al-Arwiwri (Tienzoelien, Zuid-Marokko), de ruiter die een stralende zon draagt (Abiezaar, in de Kabylische bergen in Algerije), en de strijdende ruiter (in het Toareg-gebied Ajir in Mali). Voorbeelden van tekeningen met verf zijn de twee paarden tegenover elkaar (District Béchar in Algerije), de opgesierde vrouwen, de jager met speer en de danseressen rond een stier (in Tasili n'Ajjer, de Rots van de Stier, de Toareg-bergen in de Algerijnse Sahara).

De cultuur van de Imazighen en de invloeden die zij heeft ondergaan

Het Punisch: een Foenicisch-Amazigh-cultuur

Om de een of andere reden maakten de Romeinen onderscheid tussen de oorspronkelijke Foeniciërs (Phoenicus), de Puniërs (Punicus) en Afrikanen (Afri, enkelvoud Afer[21]). De reden daarvoor is dat de Foenicische kolonies zich in de plaatsen op de Middellandse-Zeekust vestigden, van Barka tot Tanger, en op een deel van de kust van de Atlantische Oceaan. Zij vormden deze kustplaatsen om tot handelscentra en vermengden zich geleidelijk met de Amazigh-bevolking. In de loop van eeuwen ontwikkelde zich een vreedzame omgang, die verstoken was van religieus fanatisme, totdat deze Foenicische kolonies zich in hun materiële en geestelijke waarden uiteindelijk onderscheidden van de Foeniciërs in Foenicië en van de Afrikanen, dat wil zeggen de Berbers, die hun oorspronkelijke aard behielden. De Puniërs vormen dus een volk waarin de Amazigh-identiteit zich

geleidelijk heeft vermengd met de Foenicische identiteit, elk met haar eigen kenmerken. Dat had zijn weerslag op de cultuur van Carthago en de andere steden aan of dichtbij de kust. Er ontstond een omgangstaal tussen het Foenicisch en het Amazigh in.[22] Dat de vroegere onderzoekers dit feit hebben genegeerd, kwam doordat het Punische erfgoed is vastgelegd met Foenicische letters, dat wil zeggen in een alfabet waarin geen klinkers worden aangegeven, waardoor ze de bijzondere kenmerken van de 'Berberse' taal niet gebruikten bij het vaststellen van woorden en klanken.[23] Daarom roepen bepaalde namen waarvan men dacht dat ze op de juiste manier gelezen werden, nu twijfel en vragen op. Het bekendste voorbeeld is de naam van de godin Taniet, of misschien Tiniet of Tinniet.[24] In zijn 'Berberse' vorm kent de naam van deze godin twee of meer leeswijzen en toont aan dat Carthago schatplichtig was aan de oude Imazighen, want Taniet nam de voornaamste plaats in haar tempels in en groeide uit tot de 'beschermvrouwe van de stad'.[25] In oude teksten staat dat de priesters en beheerders van de tempels in Carthago in meerderheid Imazighen waren.[26] We beschikken in Noord-Afrika over een ander historisch voorbeeld van harmonische culturele samensmelting, namelijk de samensmelting van de Arabieren en de Berbers in de smeltkroes van de islam.

Het aandeel van de oude Imazighen bij het verrijken van de Griekse cultuur

De Imazighen leefden niet in directe nabuurschap van de Grieken en ze waren niet voortdurend met hen in contact. De invloed van de Griekse cultuur was vanaf de vijfde eeuw voor Christus echter voelbaar in het hele Middellandse-Zeegebied, dankzij de bloei van het Griekse denken in die periode. Het is daarom niet verwonderlijk dat Massili-koning Masinissa geleerden en kunstenaars uit Athene naar zijn hoofdstad Cyrte liet komen. En het is evenmin verwonderlijk dat zijn kleinzoon,

Juba II, de stiefzoon van Rome, uitblonk in de wetenschap en in het Grieks schreef over geschiedenis, geografie, filosofie, literatuur en taalkunde. Plutarchos stond versteld van zijn begaafdheid en verbaasde zich erover dat 'een Numidische Berber een zeer fijnzinnig en intelligent literator' kon worden.[27] De Atheners richtten zelfs een standbeeld voor hem op[28] uit waardering voor zijn intellectuele prestaties. Geleerden uit de oudheid schreven over hem, benijdden hem en misgunden hem zijn begaafdheid omdat hij een 'barbaar' was. Het lijkt alsof hun afgunst in de ziel van de Franse historicus Gsell geslopen is, want die probeert voortdurend afbreuk te doen aan de intellectuele prestaties van Juba, waarin hij wordt nagevolgd door zijn Europese leerlingen die de geschiedenis van de Maghreb beschreven in de periode van de Franse kolonisatie.[29] Bovendien deelden de kolonisatoren Gsells vijandigheid jegens Juba I, die zo gedreven vasthield aan de heerschappij over zijn rijk. De argumentatie van Gsell en zijn leerlingen was dat ze de Fransen als erfgenamen van de Romeinen in Noord-Afrika beschouwden en zij meenden dat 'inboorlingen' (in het Frans: les indigènes) niet meer dan 'inboorlingen' konden zijn, met alle minachting die in het woord besloten ligt.

Van de geschriften van Juba II noemen we zijn boek met de titel *Libika*, omdat daarin het land van de Imazighen wordt genoemd. Het is uitzonderlijk dat Juba in dat boek verwijst naar het verhaal van de 'gruwelijke leeuw' dat tot op de dag van vandaag door onze grootmoeders aan hun kleinkinderen wordt verteld, in het Amazigh, op lange winteravonden. Daarin ligt een aanwijzing dat de orale literatuur beter behouden is gebleven dan de geschreven literatuur. Juba II had een verfijnde artistieke smaak, afgaand op de gegevens die de geschiedschrijvers van zijn tijd over hem hebben verzameld.[30] Zijn geneesheer Euphorbus ontdekte bijvoorbeeld dat een plaatselijk kruid de kracht bezit om de geest te stimuleren en de ziel lucht te geven. In het Frans wordt dit kruid nog steeds naar hem genoemd: euphorbe

De beroemde buste van Juba II

of euphorbia. Het is in het Amazigh bekend als *tanaghoet* en *tanakhoet*.

Imazighen onder de Latijnse denkers en literatoren

Het resultaat van het acculturatieproces dat door de Romeinen aan Noord-Afrika werd opgelegd, was dat een aantal generaties Imazighen uitblonk in het schrijven in het Latijn, waardoor zij een belangrijke bijdrage leverde aan het verrijken van de filosofie en literatuur van de Romeinen, zelfs al voordat het rijk zijn invloed in de woongebieden van de Berbers had uitgebreid. Immers, de eerste Latijnse schrijver van Amazigh-oorsprong leefde in de eerste helft van de tweede eeuw voor Christus, dat wil zeggen voordat de Romeinen naar Afrika kwamen.

Twee Amazigh-schrijvers zijn bekend uit de tijd van het heidendom. Ten eerste is dit Terensji Afer of Terentius Afer (185?-159 v. Chr.). Na afloop van de tweede Punische oorlog en de nederlaag van Carthago werd hij als jonge Amazigh als krijgsgevangene naar Rome meegevoerd, waar hij door een van de leden van de Senaat als slaaf werd aangenomen. Daarna werd hij vrijgemaakt en naar zijn meester 'Terentius' genoemd, met de toevoeging 'Afer', dat wil zeggen 'de Afrikaan'. Hij bekwaamde zich in de wetenschappen van die tijd, zowel in het Latijn als het Grieks. Zijn talenten kwamen tot ontplooiing toen hij twintig was en hij een reeks van zes toneelstukken schreef. Elk jaar tussen 166 en 160 voor Christus kreeg het publiek een nieuw stuk te zien, waardoor hij op slag beroemd werd en vele prijzen ontving. Afgunstigen beschuldigden hem van diefstal, maar hij verdedigde zich zo goed als hij kon. De geschiedenis pleitte hem daarna vrij en de critici van de volgende eeuwen deden hem volledig recht en stelden dat zijn invloed op de toneelliteratuur tot de zeventiende eeuw na Christus zichtbaar is gebleven. Tot zijn geschriften behoren 'Broeders', 'De Zelfkweller', en 'De Eunuch'. Hij is degene die de uitspraak deed: 'Ik ben een mens; niets menselijks is mij vreemd.' Zijn liefde voor de literatuur

blijkt uit de overlevering dat hij stierf van verdriet in Griekenland, nadat een aantal manuscripten van zijn hand in zee verloren waren gegaan. Hij was nog maar in de dertig.[31]

De tweede schrijver was Apuleius. Apuleius werd in het begin van de tweede eeuw, rond 125, in Numidië geboren en stierf in 170 voor Christus. Nadat hij in Athene had gestudeerd, keerde hij terug naar zijn land. Daar werd hij beschuldigd van het uitoefenen van tovenarij. Hij verdedigde zich krachtig en schreef hierover het boek 'Over de magie'. Daarna wijdde hij zich serieus aan het schrijven en bracht uiteindelijk een boek uit in elf delen dat hem een plaats gaf tussen de grote, wereldschrijvers uit de intellectuele geschiedenis. In dat boek, de 'Metamorfosen', gebruikte hij de vorm van de roman om de sociale omstandigheden van zijn tijd te beschrijven en te bekritiseren, soms met ironie, soms op strenge toon. Hij verdedigt de zwakkeren en stipt indirect filosofische onderwerpen aan, waarbij hij een mystieke neiging, een hang naar oosterse godsdienst en een voorkeur voor de verering van de Egyptische god Isis toont. Hij is omschreven als die 'ergerlijke Numidiër', maar zijn oprechte manier van schrijven en zijn vaardigheid in de verhaalkunst en zijn welsprekendheid worden algemeen erkend. Hijzelf gaf toe dat hij door het Griekse denken was beïnvloed.[32]

Tot de vooraanstaande oude Amazigh-schrijvers die het christelijke geloof verkondigden en de wapens opnamen om zich te verzetten tegen de Romeinse kolonisatie – in de tijd dat Rome nog heidens was – behoren Tertullianus en Arnobius. Ze leefden beiden in de periode van de vervolgingen, toen de christenen gemarteld werden en de Afrikanen de enigen waren die hen met de pen verdedigden.[33]

Tertullianus (ca. 155-225 AD) groeide op als heiden, maar bekeerde zich later tot het christendom. Hij verdedigde zijn nieuwe geloof met groot enthousiasme en riep op tot het vasthouden aan de ware doctrines van Christus en het elimineren van de kerkelijke standenmentaliteit. Hij spoorde de mensen

aan geen dienst te nemen in het Romeinse leger. Zijn boek 'Apologeticus' wordt als een van de eerste hoekstenen van de christelijke literatuur over ethische kwesties in het licht van de leer beschouwd. Het boek verscheen in 197 na Christus.[34]

Arnobius werd in de tweede helft van de derde eeuw na Christus geboren in een Numidisch dorp. Hij studeerde filosofie en werd leraar. Hij bekeerde zich op hoge leeftijd tot het christendom en schreef één boek met de titel 'Adversus nationes', dat in 300 na Christus verscheen. In het boek bestrijdt hij het aanbidden van afgodsbeelden en speculeerde hij dat het geloof in God een waarborg voor de overwinning is. Door zijn werk ter wille van zijn geloof wordt hij door christenen als een van de kerkvaders beschouwd.[35]

De heilige Augustinus steunde Rome als steunpilaar van de officiële kerk. Hij werd in 354 AD geboren in het dorp Taggasit in Numidië en stierf in Annaba in 430, toen de stad werd belegerd door de Vandalen. Hij bekeerde zich pas tot het christendom toen hij 33 jaar oud was. Daarvóór was hij leraar welsprekendheid en gaf hij les in zijn dorp en daarna in Carthago, Rome en Milaan. Nadat hij zich had bekeerd, klom hij op in de kerkelijke hiërarchie en al binnen negen jaar, in 396, werd hij tot bisschop gewijd. De rest van zijn leven wijdde hij zich aan de kerkelijke organisatie in Afrika en aan godsdienstige geschriften. Hij liet geschriften na die tot op de dag van vandaag door de christenen gelezen worden en die als een hecht fundament worden beschouwd van de filosofie van de heilige Drievuldigheid: 'De stad van God', 'Bekentenissen' en 'Brieven'.

De heilige Augustinus voelde zich betrokken bij de Afrikanen, dat wil zeggen de Imazighen, en verdedigde hun identiteit,[36] maar binnen het kader van het officiële missionaire werk. Het is opmerkelijk dat hij de enige Latijns-Afrikaanse schrijver is van wie de exacte geboortedatum en sterfdatum bekend zijn. De reden daarvoor is waarschijnlijk dat een van zijn ouders Romeins was. Overigens is het mogelijk dat deze 'tekortkoming'

ten grondslag ligt aan zijn politieke en godsdienstige gehechtheid aan het Romeinse gezag.

Het Amazigh-gedachtegoed als verzet tegen de islamitische cultuur

De Imazighen zijn nooit zo volledig in een bepaald cultureel systeem opgegaan als in de islamitische cultuur, om redenen die in dit korte bestek niet uitvoerig behandeld kunnen worden. Men kan zeggen dat die volledige versmelting definitief zijn beslag had in het begin van de Almohadentijd, toen de laatste sporen van de Barghawati-dynastie werden weggevaagd, dat wil zeggen ongeveer vijf eeuwen na de eerste islamitische veroveringen. De versmelting was, over het geheel, het resultaat van het eigen streven van de Imazighen, in samenwerking met individuen of kleine groepen moslims die met vreedzame bedoelingen uit het oosten naar Noord-Afrika kwamen in de tweede en derde eeuw AH. Nadat Amazigh-troepen het vaandel van de islam tot in het hart van Europa hadden gebracht en ze zich uit de greep van de oosterse politieke invloed hadden verlost, richtten ze, vanaf de periode van de Almoraviden, hun blik allereerst op zichzelf en daarna op het westelijke deel van Noord-Afrika. Door hun toedoen bekeerden de eerste stammen in het dal van de Senegal-rivier zich tot de islam. Daar worden de vijf gebeden nog altijd met 'Berberse' namen aangeduid.

Het is echter niet de bedoeling de geschiedenis van de Berbers te beschrijven na hun overgang tot de islam, noch hun bijdrage tot het vormgeven van de islamitische cultuur, want het is onmogelijk dertien eeuwen in dienst van het ware geloof in een paar regels of alinea's samen te vatten. Het is de bedoeling te laten zien wat de Amazigh-bijdrage is aan de geschriften van auteurs van wie zonder ambiguïteit bekend is dat ze Berbers zijn.

Het eerste dat hierbij opvalt is dat de Imazighen altijd mystieke bewegingen hebben aangemoedigd. Het is alsof ze van oudsher een diepgewortelde neiging hebben tot bespiegeling,

zoals al op te merken is in de werken van Terentius en Apuleius in het heidense tijdperk, en daarna in de christelijke geschriften van Arnobius en Tertullius.[37] Uit de islamitische tijd hoeven we alleen maar de werken van Aboe al-Hassan as-Sjadzili al-Ghimari (gestorven 656/1258) te noemen, de schrijver van 'Madjmoe'at al-ahzaab',[38] die in de hele islamitische wereld een grote reputatie verwierf (hierbij zij nog vermeld dat de zieners of pseudoprofeten Hamiem en Asim ibn Djamiel en Aboe Tawadjin tot dezelfde Ghimara-stam behoorden). Een leerling van de Sjadziliyya, Aboe Abdallah al-Djoezoeli (gestorven 870/1465), liet de Marokkanen zijn beroemde verzameling gebeden voor de profeet, 'Daliel al-khayraat', na. As-Sjadzili en al-Djoezoeli hebben grote invloed uitgeoefend op het islamitische mystieke denken, en de rol van andere Amazigh-mystici, die hier niet kunnen worden genoemd, is door de historici onderkend. Drie van hen dienen met name te worden genoemd, omdat ze grote faam onder het gewone volk genoten: Aboe al-Abbaas ibn al-Arief as-Sanhadji, die begraven ligt in Marrakech (481/1088-536/1141), Aboe Sjoe'aib ad-Dakali, begraven in Azzemmour, en Aboe Ja'zi, begraven in de Midden-Atlas.

Na de mystici wordt de aandacht vooral getrokken door de wetsgeleerden van Amazigh-afkomst, vanwege hun grote aantal, zowel bij de Malikitische rechtsschool als bij de Ibaditische Kharidjieten. We kunnen volstaan met het noemen van de meest prominente Imazighen, die tot de Malikieten behoorden, zoals Woeddjaadj, Abdallah ibn Jasien, Mohammed ibn Toemart, Ibn Abi Zaid al-Kairouani an-Nafzawi (310/922-386/996), de schrijver van het beroemde traktaat, imam al-Moekoedi, Ibn Arafa al-Waragghimi (716/1316-803/1401), Ibn Marzoek al-Adjami (711/1311-781/1379), Aboe al-Abbaas Ahmed al-Banoesi, bekend onder de naam Zarroek (gestorven 899 AH), Aboe al-Abbaas Ahmed al-Wansjariesi (gestorven 914/1508) en Ahmed Baba as-Sanhadji (963/1556-1036/1627).

Afgezien van de islamitische jurisprudentie, *fiqh*, waren er

Imazighen die op voortreffelijke wijze over Arabische grammatica schreven. De wegbereider hiervoor was de sjeik van de Marokkaanse grammatici Iesa ibn Abd al-Aziez Jalalbakht al-Djoezoeli (gestorven 607/1210), een leerling van Ibn Birri en schrijver van 'al-Moeqaddima al-Djoezoeliyya' en 'al-Amali'. Hij werd opgevolgd door zijn leerling Aboe al-Hassan ibn Moe'ti az-Zawawi (564/1169-628/1231), de schrijver van het grammaticale werk 'ad-Doerra al-alfiyya fie ʿilm al-ʿArabiyya', dat Ibn Malik later inspireerde bij het schrijven van zijn grammaticale werk de 'Alfiyya'. Na al-Djoezoeli en Ibn Moe'ti waren Aboe Hajjaan al-Gharnati al-Barbari (654/1256-745/1344), de exegeet van de beroemde 'Alfiyya' van Ibn Malik, met zijn vergelijkingen tussen de talen, en Aboe Abdallah ibn Adjarroem as-Sanhadji (gestorven 723/1323) het meest prominent. De roem van deze laatste reikte tot de verste uithoeken van de islamitische wereld dankzij zijn didactische werk 'al-Adjarroemiyya', dat zes eeuwen lang gebruikt werd voor het onderwijzen van de Arabische grammatica.

Uit het bovenstaande kunnen we opmaken dat de Berbers, net als de andere islamitische volken, een aanzienlijke bijdrage hebben geleverd tot het uitkristalliseren van de islamitische wetenschappen die direct met de godsdienst in verband staan. Zij hechtten sterk aan het behoud van de leer en de geestelijke waarden en juridische oordelen zoals die in de bronnen te vinden zijn. Dit wordt bevestigd door de vooraanstaande plaats die een aantal Imazighen inneemt bij de overlevering van de *hadieth*, de Tradities van de profeet, zoals Ikrima al-Barbari (gestorven 105/24-723), die ervan werd beschuldigd heimelijk tot de school van de Khawaridj en hun navolgers te behoren zoals Maimoen, en Mohammed ibn Moesa. De Berbers onderscheidden zich dus niet van andere islamitische volken wat betreft hun ijver ter wille van het geloof, maar wie hun prestaties op het gebied van de grammatica bestudeert zou hen als deskundigen in de pedagogie van de Arabische taal kunnen beschouwen,

aangezien zij de regels van de grammatica vastlegden nadat de Perzen de regels van de Arabische filologie hadden voortgebracht. Dat is niet verwonderlijk, aangezien noch de Perzen noch de Berbers het Arabisch van meet af aan als moedertaal spraken.

Daarnaast konden de Imazighen bogen op een groot aantal geschiedschrijvers, die zich vooral op de geschiedenis van de Maghreb richtten. Bekende geschiedschrijvers waren Aboe Bakr ibn Ali as-Sanhadji al-Baidzak (vijfde eeuw AH), Ibn Adzari, al-Djazna'i, Ibn Ghazi al-Kitami, al-Fasjtali, al-Ifrani, az-Zajani, Akansoes en anderen, van wie sommigen openlijk over hun Amazigh-afkomst spraken of in wier werk de oosterse critici Amazigh-trekken ontwaarden, zoals het geval was bij Ibn Khaldoen. Andere Imazighen schreven reisverslagen, zoals Ibn Battoeta al-Lawati, Aboe Bakr al-Abdari al-Hihi en Abdallah Aboe Salim al-Ajjasji.

De bijdrage van de Berbers aan de Arabische poëzie en aan literatuur in het algemeen was niet bijzonder groot in vergelijking met de Masjrek, en zelfs in vergelijking met de Arabieren in Andalusië, noch in omvang, noch in kwaliteit. We vermoeden dat de reden daarvoor is dat het grootste deel van de Imazighen het Arabisch niet beheersten en dat degenen die het beheersten het pas op latere leeftijd hadden geleerd. In hun dagelijks leven waren ze geneigd het Amazigh, de taal die ze met de moedermelk ingegoten hadden gekregen, als omgangstaal te gebruiken. Daarom muntten ze vooral uit in het schrijven van analyses, argumentaties en uitvindingen, bijvoorbeeld in de jurisprudentie, de grammatica en mystiek-filosofische bespiegeling, of in beschrijvingen en verslagen, zoals reizen en geschiedenis. Op het gebied van puur literair werk hebben ze echter niets bijzonders voortgebracht, noch poëzie, noch proza. Het is overigens niet onwaarschijnlijk dat Ibn Manzoer, de schrijver van de *Lisaan al-ʿArab*, van oorsprong Amazigh was, zoals zijn bijnaam 'de Afrikaan' aangeeft. Alle Imazighen die uitblonken in de Arabi-

sche poëzie waren opgegroeid in een Arabischtalig milieu of waren op jonge leeftijd gearabiseerd, zoals Sabik al-Barbari die in de Masjrek was opgegroeid, Ibn az-Zakkaak al-Boeloegieni, die in Andalusië opgroeide en woonde, Madghies az-Zadjil, en Imam al-Boesieri, die in Egypte was geboren en getogen. De meeste Imazighen die zich bezighielden met de dichtkunst terwijl ze leefden in een Maghrebijnse, Amazigh-maatschappij, deden dat niet vanzelfsprekend, maar als een zichzelf opgelegde taak, met een vooropgezet doel. Dat was bij de meesten het geval, zelfs bij grote rechtsgeleerden en denkers zoals Aboe Ali al-Hassan al-Joesi en Mohammed al-Makhsjaar as-Soessi. Daarom lijkt het gerechtvaardigd te zeggen dat het Marokkaanse 'genie' in de Arabische literatuur door de eeuwen heen beperkt bleef tot wat nuttig was en zich niet duidelijk manifesteerde in verfijnde poëzie of proza van hoge kwaliteit. De verklaring daarvoor ligt in de trage arabisering van de gewone bevolking, zoals we hieronder zullen zien.

7 De arabisering van de Imazighen

Dat een generatie moslimse Perzen duidelijk uitblonk in de twee literaire genres, poëzie en proza, kwam doordat ze opgroeiden in Irakese hoofdsteden, waar de Arabische cultuur bloeide en waar zij omgingen met zeer welbespraakte Arabieren. In die tijd werd het Arabisch nog gekenmerkt door oude stilistische regels en de jongeren groeiden daarmee op. Dat was niet het geval bij de Berbers, noch in de Maghreb, waar de Arabieren slechts een kleine minderheid vormden, noch in Andalusië, waar de omgang tussen volken niet zo harmonieus was als in de islamitische maatschappij. Zo snel als de Perzen zich assimileerden in het Arabische milieu na hun nederlaag in al-Qadisiyya, zo moeizaam verliepen de contacten tussen de Imazighen en de Arabieren die naar het Maghreb-schiereiland kwamen – en dat van beide kanten. Immers, terwijl de Perzen leefden in een Arabische cultuur die zich nog aan het ontwikkelen was, in de eerste eeuw AH, vonden tussen de legers van de Oemajjadische gouverneurs en de Amazigh-stammen talrijke veldslagen en schermutselingen plaats. Terwijl de Abbasidische expansie in Khorasan, in het noordoosten van Perzië, berustte op vreedzame samenwerking en wederzijdse hulp, heerste er in de Maghreb grote onrust door de tirannie, die uitgeoefend werd door de Oemajjadische bestuurders. Toen de Abbasieden zich van het kalifaat meester hadden gemaakt, met krachtige steun van de Perzen, werd de Maghreb politiek onafhankelijk van de Masjrek. Daarom was het vanzelfsprekend dat de Imazighen hun eigen omgangstaal behielden.

Het nieuwe geloof werd met allerlei onbeduidende of ernstige afwijkingen bedreigd, zoals in de geschiedenis is vastgelegd, vooral in het geval van de Barghawati en de Ghomara. Vanuit islamitisch oogpunt moeten deze afwijkingen worden beschouwd als een vorm van afvalligheid, maar vanuit sociaalhistorisch perspectief zijn het culturele reacties die voortkwamen uit het instinct om de eigen identiteit te behouden. Dat is de betekenis van de godsdienstige rituelen in het Amazigh onder de Barghawati en de Ghomara. Op grond hiervan kunnen we zeggen dat het arabiseringsproces van de Berbers niet aanving met hun toetreding tot de islam, maar pas veel later, zoals we nog zullen verduidelijken. Daarom is het ook moeilijk te geloven dat Tarik ibn Zijaad zijn troepen in het Arabisch toesprak. We veronderstellen dat hij hen hetzij in het Arabisch toesprak en dat zijn woorden werden vertaald, hetzij in het Amazigh, en dat zijn toespraak later in het Arabisch werd weergegeven, met de nodige toevoegingen, weglatingen en veranderingen. Hoewel het onmogelijk is dat Tarik geen Arabisch kende – hij was immers al lang in dienst van zijn meester Moesa ibn Noesair – is het onwaarschijnlijk en zelfs ondenkbaar dat zijn twaalfduizend 'Berberse' troepen – allemaal of in meerderheid – voldoende Arabisch kenden om hem te verstaan. Een van de redenen waarom wij denken dat de beroemde toespraak oorspronkelijk in het Amazigh werd gehouden, is dat hij in de harten van de 'Berberse' soldaten de strijdlust aanwakkerde, zoals in de overleveringen wordt vermeld.

Het staat vast dat, door de historische verwikkelingen van de tijd van Oekba ibn Nafiᶜ tot de komst van Moulay Idriss naar Djabal Zarhoen, het arabiseringsproces geen noemenswaardige invloed had. Het kwam pas langzaam op gang, nadat de Oerbastammen Idris I tot hun sultan hadden benoemd. De arabisering van de Groot-Maghreb in het algemeen en de Maghreb al-Aqsa, ofwel Marokko, in het bijzonder, zou een langdurig proces worden, dat zelfs heden ten dage nog steeds niet is voltooid. Wat

ervan voltooid is kan in vier fasen worden verdeeld. De eerste twee fasen worden gekenmerkt door traagheid en spontaniteit, de derde fase door een opgelegde versnelling en de vierde fase – de huidige – door een nog grotere versnelling, die weerstand oproept.

De eerste fase van het arabiseringsproces

De eerste fase van de arabisering van de Maghreb beslaat de tijd van de Idrissieden, de tijd van de Almoraviden en de eerste decennia van de Almohadenheerschappij. In deze periode, die zich bij benadering uitstrekt van het aantreden van Idris Oelieli tot aan de dood van Abd al-Moe'min Ali de Almohade, bleef het gebruik van het Arabisch beperkt tot een klein cultureel domein dat het met het Amazigh moest delen. Het Arabisch had de overhand onder de Idrissiedische, Andalusische en Kairouaanse families die zich in Fès hadden gevestigd, hoewel het mogelijk is dat bepaalde leden van die families, vooral mannen, genoodzaakt waren het Amazigh te leren omdat dat gesproken werd door het grootste deel van de bevolking. Het was natuurlijk de overheersende taal in moskeeën omdat daar de vijf gebeden plaatsvonden en in recitatiesessies uit de koran werd voorgedragen. Het was eveneens overheersend als schrijftaal, hoe beperkt die in die tijd ook werd gebruikt. Dit was de situatie in Fès, misschien in Oelieli en in veel mindere mate in de destijds spaarzame steden in het uiterste noorden van Marokko. In de woestijn, waar de overgrote meerderheid van de bevolking woonde, en vooral in de meest afgelegen streken, was de invloed van het met de jonge islamitische expansie meegekomen Arabisch zwak, vooral omdat de verbreiding van de islam aanvankelijk alleen in het Amazigh kon plaatsvinden. Het is erg moeilijk om erachter te komen of bijvoorbeeld de vrijdagpreken in de tijd van de Idrissieden tot aan de tijd van de Almohaden in de meeste moskeeën alleen in het Arabisch werden gehouden, of in het Amazigh, of in allebei. Deze vraag is relevant omdat de

oproep tot het gebed in het begin van de Almohadenperiode nog in het Amazigh was en omdat de godsdienstige brieven en vrijdagpreken van kalief Abd al-Moe'min ibn Ali in het Amazigh waren. Bovendien was het Amazigh de omgangstaal in de raadsvergadering aan het hof van de Almohaden.[1] Het is daarom niet ondenkbaar dat de aanvoerder van de moslims, Joesoef ibn Tasjifien, zelf, ondanks zijn vroomheid en religiositeit, alleen Amazigh sprak en dat zijn geringschatting voor de lof van de Andalusische dichters slechts voortkwam uit het feit dat hij het Arabisch niet beheerste. Bovendien hielden de Imazighen sowieso niet van lofdichten.

Omdat de verstedelijking langzaam verliep en de bewoners van het land in meerderheid nomaden of semi-nomaden waren, die heen en weer trokken tussen de bergen en de vlakten en tussen de oasen, de hoogvlakten en de steppen, bleven de meeste Marokkaanse gebieden in deze fase vrij van de invloed van het Arabisch, afgezien van één gebied, dat de verbinding vormde tussen de twee polen van de Arabische cultuur, Fès en Andalusië, namelijk het gebied dat bekend staat onder de naam Djabala. De stammen in deze streek waren daar al sinds eeuwen gevestigd en daarom kan met zekerheid worden gezegd dat zij langzaam maar gestaag werden gearabiseerd. Dit gebeurde langs de route die Fès met Andalusië verbond, vanaf de tijd dat de banden tussen de twee vijanden hechter werden, dat wil zeggen aan het eind van de tiende eeuw AD (vierde eeuw AH). We zullen later terugkomen op de arabisering van Djabala, zoals we die tegenwoordig zien.

De tweede fase van het arabiseringsproces

De tweede fase werd geïnitieerd, zij het onopzettelijk, door Abd al-Moe'min de Almohade, die de Arabische stammen, die met toestemming van de Fatimiden vanuit Opper-Egypte invallen in Afrika uitvoerden, naar Marokko liet komen. Toen deze stammen de hoogvlakten van de oostelijke Maghreb en de Saharaan-

se marges van de Hoge en Lage Atlas binnentrokken, werd de invloed van het Arabisch versterkt, vooral omdat het langzaam doordrong tot de Atlantische vlakten en de passen die de voornaamste groepen Imazighen van elkaar scheidden en waarvan zij de verdediging aan elkaar toevertrouwden.[2] Zo werden de gebieden in de kustvlakten gearabiseerd, een ongetwijfeld langzaam, maar continu proces, vooral omdat de Amazigh-Tamsna-stammen door de Almoraviden en Almohaden met geweld waren onderworpen en uiteengeslagen. In die streken werd het gebied waarin het Amazigh als omgangstaal werd gebruikt kleiner; het beperkte zich tot een paar taaleilanden, zoals Sanhadja ad-Dzoell rond Tiet (het huidige Moulay Abdallah Amghaar), Mazieghn (het huidige al-Djadieda) en Azzemmour. Deze 'eilanden' verdwenen niet lang daarna. Zo werden de gebieden Doukkala en as-Sjawia (dat wil zeggen Tamsna) en de Azaghaar, dat wil zeggen het 'westen', gearabiseerd. Een bewijs van de vermenging van Arabische en 'Berberse' elementen, met name in Doukkala en as-Sjawja, is de vermenging van Amazigh-woorden, constructies en uitdrukkingen met lokale dialecten. Het leger van de Makhzenzan, de centrale overheid, trok van het ene gebied naar het andere en de Arabische stammen vestigden zich in een deel van de andere vlakten, bij de berghellingen en de passen vlakbij de twee grote hoofdsteden, Fès en Marrakech, terwijl andere stammen in de woestijn van de westelijke Maghreb en Mauritanië neerstreken, waar ze zich voegden bij hen die overgebleven waren van de Zanaga-stammen (de Sanahidja al-Limtoenijjien). Zo droegen politieke, economische en sociale factoren gedurende een aantal eeuwen bij aan de taalkundige kaart van de Maghreb zoals die eruitzag op het moment dat het gebied in de greep van de Franse en Spaanse kolonisatoren kwam. Het is een kaart waarvan de lijnen in bepaalde gebieden veranderd zijn vanaf de komst van de Almohaden tot aan het begin van de twintigste eeuw, zoals we hiervoor hebben gezien. In andere gebieden verliep het arabiseringsproces echter

even traag als daarvoor, vooral in de bergen en de oasen, zowel in Marokko als in Algerije, en meer specifiek in het hart van de Sahara, waar de Toareg leven. In de steden versnelde het arabiseringsproces vanaf het begin van de Merinidentijd, met name in Fès, door drie factoren: de onderwijspolitiek van de Meriniden, de migratie van de moslims uit Andalusië naar de noordelijke steden van de Maghreb en de overname van het koningschap door de *sjariefs*, met dien verstande dat de *sjarief*-sultans tot het recente verleden een of ander Berberdialect kenden. Mohammed ibn Abdallah al-Alawi sprak tot de Imazighen in hun eigen taal (overgeleverd door az-Zajani). Van de stammen in de Midden-Atlas die daar aan het eind van zijn regeerperiode leefden, hebben we gehoord dat Hassan I dat ook deed. Het is onwaarschijnlijk dat de beambten van de Makhzenzan de ijver van de sultans om Berbers te leren niet overnamen. Dit gold vooral de provinciale gouverneurs en legeraanvoerders.

De derde fase: arabisering als cultureel wapen tegen de Europese kolonisatie

Toen aan het begin van de twintigste eeuw de Franse en Spaanse legers Marokko innamen, bestond de eerste reactie uit gewapend verzet op volksniveau. De gevechten verplaatsten zich snel van de vlakten naar de bergen, waar de vijandelijkheden tussen de stammen, allemaal Amazigh-sprekend, en de Fransen en Spanjaarden nog minstens een kwart eeuw voortduurden. De stammen die verzet boden kwamen zowel op het platteland als in de drie Atlasgebieden uitgeput uit de strijd, zowel geestelijk als economisch, en de sociale en politieke positie die zij vroeger hadden ingenomen was erdoor verzwakt. Juist in die periode (1912-1937) werden in de steden de voorboden zichtbaar van de Marokkaanse nationalistische beweging, die ten doel had een politieke verzetsstrijd te organiseren om het islamitisch denken te hervormen, door middel van het mobiliseren van religieuze gevoelens op een nieuwe basis. In de negentiende eeuw was dit

Abdelkrim al-Khattabi (1882-1963), de legendarische leider van het verzet in de Rif tegen de koloniale expansie

voorgesteld door Djamaal ad-Dien al-Afghani en Mohammed Abdoeh, in het oostelijk deel van de Arabische wereld. In 1930 werden de ambitieuze strategische plannen voor een 'religieus-politiek' verzet zichtbaar, toen de Fransen hun zogeheten Berberdecreet (Dahir berbère) uitvaardigden, in het kader van hun koloniale verdeel-en-heersbeleid. De nationalisten richtten zich op het bestuderen van de vernieuwing van het traditionalistische gedachtegoed en wendden hun blik naar de Masjrek voor nieuwe denkbeelden. Ze stichtten 'vrije scholen' in een poging het onderwijs te verbreiden onder jongeren, en de curricula van de Qarawiyyien Universiteit te Fès werden hervormd. Daarmee kreeg de Arabisch-islamitische cultuur een belangrijke nieuwe impuls, die nog werd versterkt door de opkomst van kranten die zich tegen de koloniale overheersing verzetten. De Marokkanen gaven gehoor aan de oproep tot onafhankelijkheid, elk naar eigen vermogen, afhankelijk van zijn sociale, economische en geografische positie. De drang om Arabisch te leren nam toe, omdat de nationalistische motieven de religieuze motieven versterkten. Daar kwam nog bij dat jongeren graag naar liefdesliedjes uit de Masjrek luisterden, op de radio of op grammofoonplaten, en dat strijdliederen bij feestelijke gelegenheden de gemeenschappelijke gevoelens vertolkten. Dat droeg allemaal bij tot de verspreiding van het Arabisch, vooral omdat de communicatie en vervoermiddelen het tijdperk van de ezel, het paard, de kameel en de *rakkaas*, 'boodschapper', achter zich hadden gelaten en het tijdperk van auto's, treinen, de telefoon en de postdienst was aangebroken.

In deze periode, dat wil zeggen van 1912 tot 1955, werd een aantal middelgrote dorpsgemeenschappen gearabiseerd, zoals de Ghajjata-stam bij de stad Taza, naast een aanzienlijk aantal Amazigh-families die naar de vlakten en steden waren getrokken op zoek naar levensonderhoud. Het aantal studenten dat naar Egypte vertrok nam toe, vooral uit het Spaanse gebied. Zelfs de scholen die in die tijd bekendstonden als Marokkaans-

Franse scholen namen deel aan het onderwijs in de Arabische taal, dat gegeven werd aan zoons van de elite in de grote steden. Aan middelbare scholen als de 'Moulay Idriss' in Fès, de 'Moulay Joesoef' in Rabat en de 'Sidi Mohammed' in Marrakech studeerden generaties studenten af die, hoewel zij niet talrijk waren, goed onderlegd waren in het Arabisch en het Frans. In de Frans-Marokkaanse *écoles urbaines* bedroeg het aandeel van het Arabisch niet meer dan tweeënhalf uur per week, tegenover vier uur op de elitescholen. Op geen van de Frans-Marokkaanse scholen in de dorpen, die zeer gering in aantal waren, werd Arabisch gegeven.[3] In 1947 werd het aantal lesuren van het Arabisch op de *écoles urbaines* verhoogd tot zeven uur en in 1950 tot negen uur en tien minuten. In hetzelfde jaar werd besloten het Arabisch op te nemen in de curricula van de beroepsopleidingen, zeven uur en tien minuten, en van de dorpsscholen, acht uur en tien minuten.[4] Op het Collège Berbère in Azrou werd naast het Arabisch ook het Berbers als keuzevak gegeven.

Bij deze informatie mag niet worden vergeten dat de drie Atlasgebieden gedurende de hele periode van het 'Protectoraat' onderworpen waren aan het Franse militaire gezag. De mensen konden alleen met toestemming van de Fransen reizen, ze werden gedwongen de militaire groet te brengen aan Franse officieren en elke volwassen man kreeg vier dagen per jaar dwangarbeid opgelegd. Gedetineerden in de gevangenissen werden tot alle soorten arbeid gedwongen die de gouverneur bedacht en iedereen die zich ertoe liet verleiden te protesteren of te klagen werd in de boeien geslagen en met bebloede polsen naar de steengroeven gesleept.

Het arabiseringsproces versneld

In de eerste twee fasen was het eerste en krachtigste motief voor de Imazighen die gearabiseerd werden, de waarheid van het islamitische geloof, de verering voor de Arabische taal en het in acht nemen van de *kibla*, de religieuze verplichtingen. De arabi-

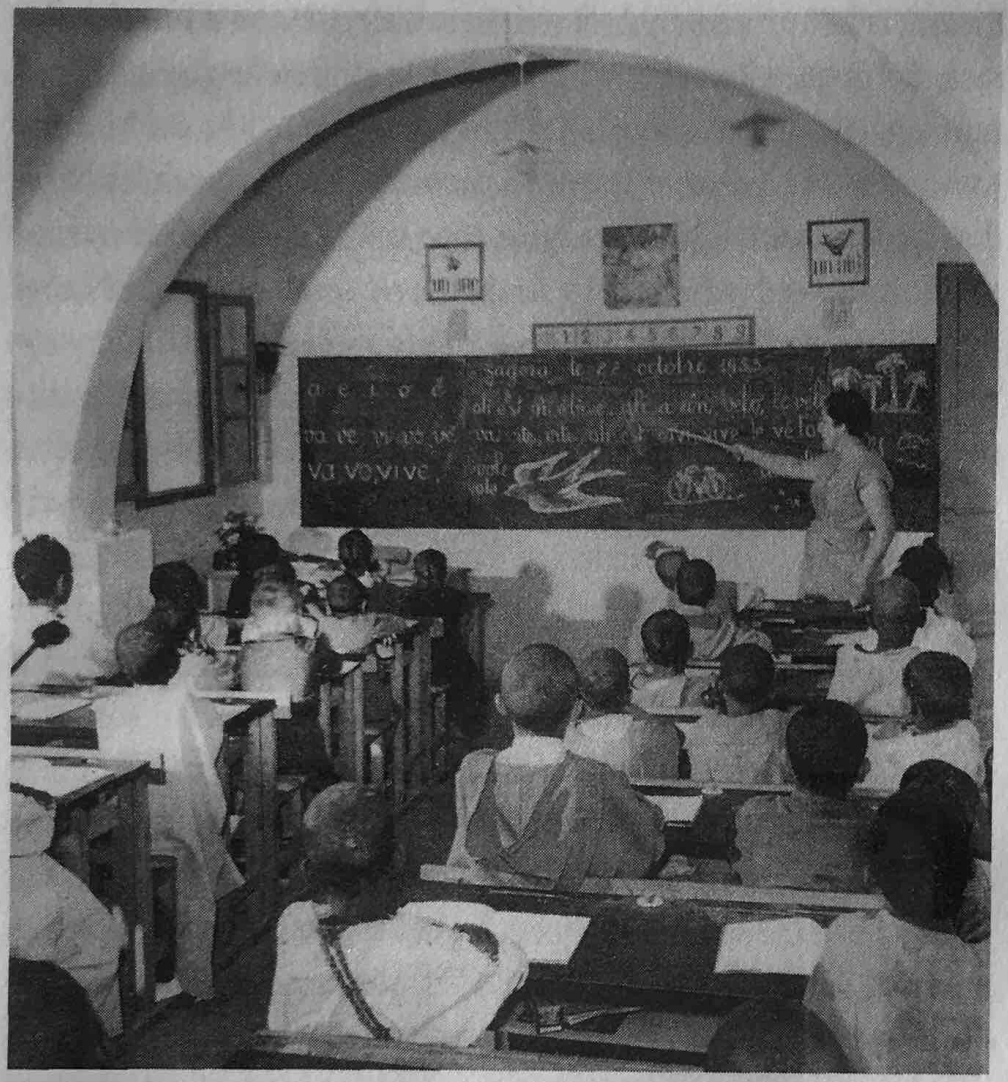

Marokkaanse kinderen leerden tot zeer recent geen Amazigh op school, maar wel Frans (zoals te zien is op deze foto uit 1953) en Arabisch

sering vond plaats door middel van religieuze ceremonies, het uit het hoofd leren van de koran en de omgang met Arabieren die zich in de Maghreb vestigden. Een andere factor, die samenhangt met de eerste, was van politieke en sociale aard. Zoals bekend is, wordt er in de islam geen onderscheid gemaakt tussen religieuze en seculiere zaken, wat tot gevolg heeft dat elke politieke activiteit ook een beroep op de islam inhoudt en dat de legitimiteit van het bestuur en de sultan altijd op de islamitische tradities moet steunen. Omdat de islamitische soennitische tradities vereisen dat een kandidaat voor het imamaat, dat wil zeggen het gezag, een afstammeling van de Koeraisj, de stam van de profeet, moet zijn, was het voor iedereen die politieke ambitie had onontkoombaar zijn Koeraisjitische afstamming te bewijzen. De mensen wedijverden bij het aantonen van hun Arabische afstamming en Marokko veranderde in een woud van stambomen die op de Koeraisj of op de familie van de profeet teruggingen. Daarmee kan men zich een sociale positie verschaffen die betrokkenheid bij politieke beslissingen waarborgde.[5] Zo veranderde de situatie van het individu stapsgewijs: hij werd afgesneden van zijn Amazigh-stam, leerde de Arabische taal en godsdienstwetenschappen, trad toe tot een stedelijk of dorpsmilieu dat niet oorspronkelijk het zijne was, en produceerde uiteindelijk een stamboom waarmee hij verklaarde af te stammen van de familie van de profeet, of op zijn minst van de Koeraisjstam. Dit verschijnsel deed zich voor in de Marokkaanse geschiedenis vanaf de periode van de Almohaden, al waren de eerste voorboden al zichtbaar in de Idrissiedentijd. Waarschijnlijk was het de grote toename van dit verschijnsel die Moesa ibn Abi al-Afieja al-Meknesi ertoe bracht iedereen die zich voor een *sjarief* uitgaf aan te vallen. Hoe dan ook, het was een van de belangrijkste factoren van het arabiseringsproces, dat de Imazighen er geleidelijk toe bracht – ter wille van hun levensonderhoud, de religieuze wetenschappen of sociale en politieke status – hun oorsprong te verloochenen.

Deze twee samenhangende factoren, de religieuze en de politiek-sociale, zijn nog steeds actueel, vooral in traditionele milieus. Zoals we hierboven hebben uiteengezet, werden ze gestimuleerd door de vastbeslotenheid van de Marokkanen weerstand te bieden tegen de Europese, christelijke kolonisatie in de periode van 1912 tot 1955. Tot 1955 was het arabiseringsproces een vrijwillig proces, dat op initiatief van de Imazighen zelf plaatsvond en was de arabisering niet meer dan een middel. Toen de periode van de onafhankelijkheid aanbrak, kwamen verborgen krachten op het gebied van studie in alle mogelijke disciplines tot uitbarsting, waarbij de balans voor het eerst in de Marokkaanse geschiedenis doorsloeg naar de seculiere wetenschappen ten koste van de religieuze wetenschappen. Het onderwijsbeleid was gebaseerd op de volgende leuzen: eenheid, democratisering, arabisering en de Marokkaanse identiteit. De partijen namen deze termen over, hoewel ze niet in gelijke mate overtuigd waren van de nogal vage inhoud. In die periode nam de politieke en culturele invloed van de Masjrek op de Maghreb toe en geleidelijk werd zichtbaar dat achter de oproep tot arabisering – die in principe tot doel had het Frans uit het culturele domein te weren – een ander, onuitgesproken doel schuilging, namelijk het elimineren van Amazigh-invloeden in de Marokkaanse maatschappij en het marginaliseren van het Amazigh, totdat zelfs de theoretische bestudering van de taal aan grote universiteiten verspreid over de wereld niet meer relevant zou zijn. Dit gebeurde in het kader van een deels verhulde propaganda die zich nu eens op de islamitische normen en waarden richtte en dan weer op de ideologie van het Arabische nationalisme, of zelfs op 'nationale waarden', met het doel de opgroeiende generatie en de partijen zelf te doen geloven dat het Berberdecreet (Dahir berbère) de belangrijkste fout was waarvan de Berbers zich moesten ontdoen, door middel van een snelle, onvoorwaardelijke arabisering. Vaak vermengt deze propaganda, die soms tegenstrijdig is, religieuze gevoelens met het gevoel tot de

'Arabische stam' te behoren en worden wensen en verwachtingen omgezet in toverformules die voortdurend herhaald worden, in de hoop dat ze het gewenste resultaat hebben. Dit komt tot uitdrukking in de termen 'arabisme en islam', waarbij de etnische afkomst vóór het geloof geplaatst wordt, en 'Arabisch Marokko', waarbij de Arabische identiteit wordt bevestigd uit vrees dat er verschil van mening over zou kunnen ontstaan. Aangezien deze propaganda geen rekening hield met de sociologische opbouw van de Marokkaanse maatschappij, en de geschiedenis van Marokko en de lering die eruit moet worden getrokken negeerde, was het te verwachten dat er een reactie zou komen van alle Marokkanen die al of niet rationele Amazigh-gevoelens koesteren. Er ontstond inderdaad een intellectuele stroming die aan het eind van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig gestalte kreeg in groeperingen die zich op de Amazigh-cultuur richtten en die tot op heden door de politieke overheid officieus verboden worden, zowel in Marokko als in Algerije. De poging tot arabisering duurt echter voort, ondersteund door sommigen die het proces toejuichen, op het niveau van de staat, van instellingen of van het individu, hoewel zij in hun enthousiasme aan de realiteit voorbijgaan, de waarheid veronachtzamen, geneigd zijn tot misleiding en valse voorstellingen en geen aandacht schenken aan de gevoelens van veel mensen. Daardoor beginnen de Imazighen voor het eerst sinds hun kennismaking met de islam het gevoel te krijgen dat er een hogere macht is dan hun eigen vrije wil, die hen tot arabisering oproept met een raciaal argument gehuld in godsdienstige termen. Over de 'snelle arabisering' werd door professor Abd al-Hadi at-Tazi tijdens een symposium in Rabat (1984) opgemerkt dat de arabiseringsbeweging in de laatste vijfentwintig jaar in Marokko, na de terugkeer van koning Mohammed v uit zijn ballingschap, meer was gevorderd dan in de lange Marokkaanse geschiedenis daarvóór, vanaf de verovering door Oekba ibn Nafi^{c}.

De taalsituatie na dertien eeuwen arabisering

De officiële taal in Marokko is het Arabisch en om de een of andere reden is dat in de grondwet vastgelegd, hoewel de taalkeuze gewoonlijk in een grondwet niet vermeld wordt maar impliciet blijft. Uit de vorm en inhoud van toespraken van hoge functionarissen is op te maken dat met het Arabisch het *'foesha'*, ofwel het standaard- of hoog-Arabisch wordt bedoeld, want al het andere is slechts 'dialect'. In deze keuze ligt een bevestiging van de Arabische identiteit besloten. Het gevolg is dat groepen intellectuelen in het algemeen en onderwijsgevenden in het bijzonder hun best doen om te laten merken dat ze de moeilijkheden van het standaard-Arabisch onder de knie hebben en het in woord en schrift beheersen. Het gevolg is ook dat de Marokkaanse *khatiebs* meer dan wie ook hechten aan een juiste toepassing van de grammatica, de verbuigingen en de juiste uitspraak, zozeer dat ze zelfs bij de Masjrek-Arabieren bewondering oogsten en dat sommigen die zich als *foesha*-kenners voordoen, de mensen en zichzelf beschamen met hun geaffecteerde manier van spreken. Er zijn ook intellectuelen die door hun vroegere scholing geneigd zijn in het Frans te spreken en te schrijven. Zij worden echter door de voorstanders van het Arabisch vaak bekritiseerd en als slachtoffers van acculturatie beschouwd.

Voor brede lagen van de Marokkaanse bevolking is de gewone, 'aangeboren' omgangstaal hetzij de Arabische spreektaal zonder de verbuigingen van het *foesha*, hetzij het Amazigh. Marokkaans Arabisch is een taal die vrijwel alle inwoners gemeenschappelijk hebben, ondanks varianten in intonatie en uitspraak in verschillende districten, terwijl het Amazigh onderverdeeld is in drie hoofddialecten die zich van elkaar onderscheiden door uitspraak en intonatie en in de mate waarin zij door het Arabisch zijn beïnvloed. Het is op dit moment niet mogelijk het aantal Marokkanen te schatten dat het Amazigh beheerst en dagelijks spreekt, omdat de overheid sinds de tweede volkstelling na de onafhankelijkheid het Amazigh niet meer

tot de talen rekent die de burgers zouden kunnen spreken. Als iemand spontaan bekent dat hij het beheerst, luidt het antwoord dat het Berbers geen taal is. We kunnen echter nagaan hoeveel Marokkanen in 1939 Amazigh spraken in het gebied dat onder Franse invloed stond, dankzij een peiling die staat vermeld in een bestuurlijk document met de titel 'Répertoire alphabétique des confédérations...'.

Wat ons hier echter meer interesseert is de congruentie van de verschillende Marokkaans-Arabische spreektalen en de vier opeenvolgende fasen die het arabiseringsproces heeft doorgemaakt. We kunnen allereerst constateren dat de oudste spreektaal, die beïnvloed is door het Arabisch van de eerste Idrissiedenperiode en die wellicht een vorm van het *foesha* zou kunnen zijn, de spreektaal van de Banoe Jazigha is, die vroeger bekend stonden onder de naam 'Izghiten'. Deze kleine, afgezonderde stam (een van de stammen in het oostelijk deel van de Midden-Atlas die Amazigh spreken) gebruikt nog steeds – of gebruikte tot voor kort – vrouwelijke vormen voor de woorden voor handen, voeten, ogen en oren. Ze gebruiken bovendien het woord *lfa* voor 'mond' en spreken de *qaaf* uit als in het Hoog-Arabisch. Deze stam is een van oorsprong 'Berberse' stam, die op de plaats woonde waar de stad Fès gebouwd is, of niet ver daar vandaan. Tot voor kort beweerden ze nog dat het gebied 'Ra's al-Qal^{c}a', dat bij de Foetoehpoort ligt, hun eigendom was en dat het hun ooit op onwettige wijze was ontnomen. Hun dialect is verwant aan dat van de Djabal Zarhoen en een aantal bergstammen. Ondanks hun vroege arabisering hebben deze dialecten een aantal 'Berberse' kenmerken en woorden behouden.

De tweede fase van de arabisering is in de eerste plaats terug te vinden in de dialecten in de Atlantische vlakten, de vlakte van Tadla, de westelijke woestijn en andere verspreide gebieden waar taalvermenging plaatsvond tussen de Amazigh- en Arabische stammen die de Almohaden hadden verwelkomd. Deze vermenging heeft echter niet de sporen van de oorspronkelijke

identiteiten uitgewist, want die zijn nog steeds te zien in de namen van stammen, families en individuen, en in het vocabulaire, waarin gearabiseerde Amazigh-woorden voorkomen waarvan de hoeveelheid per dialect verschilt.

Er zijn ook Arabische stammen met een dialect waarin maar weinig Amazigh-invloeden zijn opgenomen en dat veel typisch Arabische kenmerken heeft behouden. Als voorbeeld noemen we de Hajajina-stam die in het district Tawoenaat gevestigd is. Het lijdt geen twijfel dat de wijze waarop de taalkundige versmelting in de Marokkaanse woestijn plaatsvond, ook in de woestijnen van Algerije, Tunesië en Libië heeft plaatsgevonden, evenals in Opper-Egypte, waar in de Fatimidentijd de Amazigh-Hawwara-stammen zich vermengden met achtergebleven leden van de Arabische stammen die vóór hen naar het westen waren getrokken.

De tweede fase van het arabiseringsproces is daarnaast terug te vinden in sporen van de dialecten van moslims uit Andalusië – die na de val van Granada emigreerden – in de spreektalen van Fès, Salé, Rabat, Tétouan en Achaouen, een naam die vervormd is tot Chefchaouen. Deze groepen immigranten namen ongetwijfeld van de overkant van de Middellandse Zee woorden en zegswijzen mee die de talen in deze steden beïnvloedden, hoewel de Amazigh-oorsprong nog steeds is te herkennen in fonologische, lexicale en syntactische elementen. Een snelle vergelijking laat zien dat de stad Fès deze erfenissen van het Amazigh het meest heeft behouden.

Gezien de invloed van de derde en vierde fasen op de veranderingen van de taalkundige kaart van Marokko kunnen we in het kort zeggen dat zij de omstandigheden hebben gecreëerd waarin de Arabische dialecten één geheel konden gaan vormen, aangezien een inwoner van Fès moeiteloos spreekt met een Dakali en een Filali een Djabali zonder problemen begrijpt. Ze hebben een interactie tussen de spreektaal en het standaard-Arabisch tot stand gebracht, zoals die vroeger nooit heeft be-

staan, hetgeen te danken is aan de media en het onderwijs. Ze zijn echter in twee tegenstrijdige, kunstmatige culturele tendensen te onderscheiden. De derde fase (1912-1955) onderscheidt zich door de pogingen van de Fransen om de oorspronkelijke Amazigh-cultuur op een onnatuurlijke manier te accentueren, in een poging om die cultuur zelf te fragmenteren. De oorspronkelijke Amazigh-cultuur, en de Amazigh-taal in het bijzonder, heeft echter ook geprofiteerd van het werk van een aantal Franse en Europese linguïsten die geen politieke bijbedoelingen hadden en wier werk niet genegeerd of uit de culturele erfenis van Marokko verwijderd kan worden. Dankzij deze linguïsten leerden de Imazighen hun taal en haar mogelijkheden kennen.

De vierde fase die aanving in 1955 en nog niet geëindigd is, onderscheidt zich door het geleidelijk marginaliseren van het Amazigh. Hoewel het Amazigh minder dan een eeuw tevoren de omgangstaal was geweest in de hoogste kringen van de staat, werd het gebruik van de taal nu verboden. Dit verbod gold in elk geval voor magistraten, bestuurders en gezagdragers, ook al kenden sommige van hen geen andere taal, zo luidde de wet. Deze fase onderscheidt zich door de opkomst van de 'wetenschappelijke' mentaliteit, die bijna uitsluitend voorbehouden is aan traditionele historici en hun leerlingen, studenten en docenten, al dan niet aan de universiteit. Degenen die met deze houding behept zijn streven ernaar de Amazigh-kenmerken in de Marokkaanse identiteit te elimineren en al het positieve dat de Imazighen hebben voortgebracht voor niet-Imazighen te confisqueren, terwijl negatieve zaken uit het verleden op naam van de Berbers komen te staan. Met deze mentaliteit is de generatie van de onafhankelijkheid opgevoed, tot vervelens toe. Zo kan het nu zelfs voorkomen dat een ambtenaar van de burgerlijke stand de registratie verbiedt van namen van pasgeborenen die er als 'Berberse' namen uitzien, zoals Idder, Issa en Toda. Tegelijkertijd wordt de blik afgewend bij schandalige veronachtzaming van de grondwet, als bijvoorbeeld in officiële en

semi-officiële teksten en toespraken wordt gesproken over 'Arabisch Marokko' in plaats van 'Groot-Marokko', en de 'nationale taal' in plaats van de 'officiële taal' als het om Arabisch gaat, hoewel de redenen voor de keuze voor de termen 'Groot-Marokko' en 'officiële taal' bij de gezagdragers bekend zijn.[6]

Samenvattend kunnen we concluderen dat het arabiseringsproces in Marokko traag verliep en meer dan twaalf eeuwen in beslag nam, en dat het in de eerste helft van de twintigste eeuw iets versnelde door de noodzaak tot mobilisatie, in naam van de godsdienst, tegen het Europese kolonialisme. Daarna, in de periode van de onafhankelijkheid, veranderden de sociale en politieke omstandigheden. De aanvankelijke traagheid van de arabisering had twee oorzaken, de een historisch – namelijk de afscheiding van de Maghreb van de Masjrek na de slag bij Bagdoera – en de tweede geografisch – namelijk de geringe bevolking en urbanisatie. Als de Imazighen dichter op elkaar hadden gewoond, zouden hun eigen cultuur en taal zich verder ontwikkeld hebben onder invloed van nationalistische gevoelens, of zouden ze juist in hoog tempo gearabiseerd zijn, zoals het geval was bij de Egyptenaren in het Nijldal. Aangezien de omstandigheden anders waren, was religie de voornaamste factor bij de relatief trage arabisering met de bijbehorende politieke regels. Het islamitische geloof zorgde voor de arabisering van de Imazighen, zoals het christelijk geloof de aanzet gaf tot de latinisering van een aantal Europese volken.

8 Het specifieke van de Imazighen

Hebben de Imazighen specifieke kenmerken?

Veel historici gespecialiseerd in de geschiedenis van Noord-Afrika, en met name de Europeanen onder hen, komen tot de conclusie dat de Imazighen altijd geneigd zijn geweest tot anarchie en dat ze zich daarom steeds ontworstelden aan elk gezag dat hen wilde besturen. Het resultaat was dat de revoluties en opstanden in hun territorium elkaar onophoudelijk opvolgden en de Imazighen zich voortdurend tegen invallen van buitenaf verzetten. Deze neiging wordt door die auteurs meestal toegeschreven aan de specifieke Amazigh-volksaard. Dat is geen wetenschappelijke verklaring, maar een puur theoretische verklaring die voortkomt uit hetzij goede bedoelingen, hetzij een politieke motivatie. De tastbare werkelijkheid, die waargenomen kan worden door iedereen die in staat is de geschiedenis van naties vanuit verschillende gezichtspunten te bestuderen, is dat de geografische aard van Noord-Afrika de Amazigh-maatschappij heeft gevormd en er een samenleving van heeft gemaakt die dichter bij die van de bedoeïenen staat dan bij de verstedelijkte samenleving. Dat komt door twee factoren: allereerst door het verschil in vruchtbaarheid, temperatuur en droogte tussen de verschillende gebieden, en daarnaast door de grote woestijnachtige 'marge' achter de drie Atlasgebergten en de daarbinnen gelegen vrijwel desolate vlakten. Op de tweede plaats komt het doordat bepaalde gebieden soms jarenlang door droogte en hongersnood werden getroffen. De schrijver van de

'Istiqsa' noemt dit de 'opeenvolging van hongersnoden en rondzwerven'.[1]

Het waren deze twee factoren die het voortdurende nomadische bestaan bepaalden, waardoor weer de stammenstructuur in de meeste districten werd bestendigd, aangezien die structuur het meest geëigend is voor een leven van gemeenschappelijk reizen en trekken. En van de stammenstructuur worden de kenmerken van de sociale tradities afgeleid, die op hun beurt de individuele aard beïnvloeden. Tot die kenmerken behoort bijvoorbeeld de neiging tot ascetisme, het afwijzen van een leven van overvloed en comfort, het vasthouden aan het principe van gelijkheid tussen de leden van de clan en tussen de clans binnen het stamwezen, het vasthouden aan bepaalde codes die erkend worden ter wille van het samenleven binnen een nomadisch bestaan, en ten slotte het vasthouden aan groepsbanden. Daardoor kan het vermogen om gemeenschappelijke belangen te verdedigen worden gewaarborgd, binnen de temporele en geografische grenzen van de stam of de alliantie met naburige stammen. Hieruit komt een relatief sociaal evenwicht voort, dat niet stabiel is en dat in de meeste gevallen het opbouwen van een krachtige politieke structuur verhindert, die op één plaats geconcentreerd is en een tijd lang voortbestaat. In het licht van deze overwegingen kan de geschiedenis van de Imazighen – en die van andere volken – worden begrepen; hierin moeten de lokale democratische wortels van de Berbers worden gezocht, evenals het geheim van het vermogen van de Berbers om buitenlandse machten het hoofd te bieden en zich zelfs na opeenvolgende militaire en politieke nederlagen niet over te geven. Dit is ook waarom de Imazighen in de islamitische periode het liefst scheidsrechters uit hun eigen stam kozen, en waarom iedereen die politieke ambitie had zijn stam-afkomst en Amazigh-afkomst verborgen hield.[2]

De lokale democratie is gebaseerd op het principe van gelijkheid tussen de leden van een clan en tussen clans die door

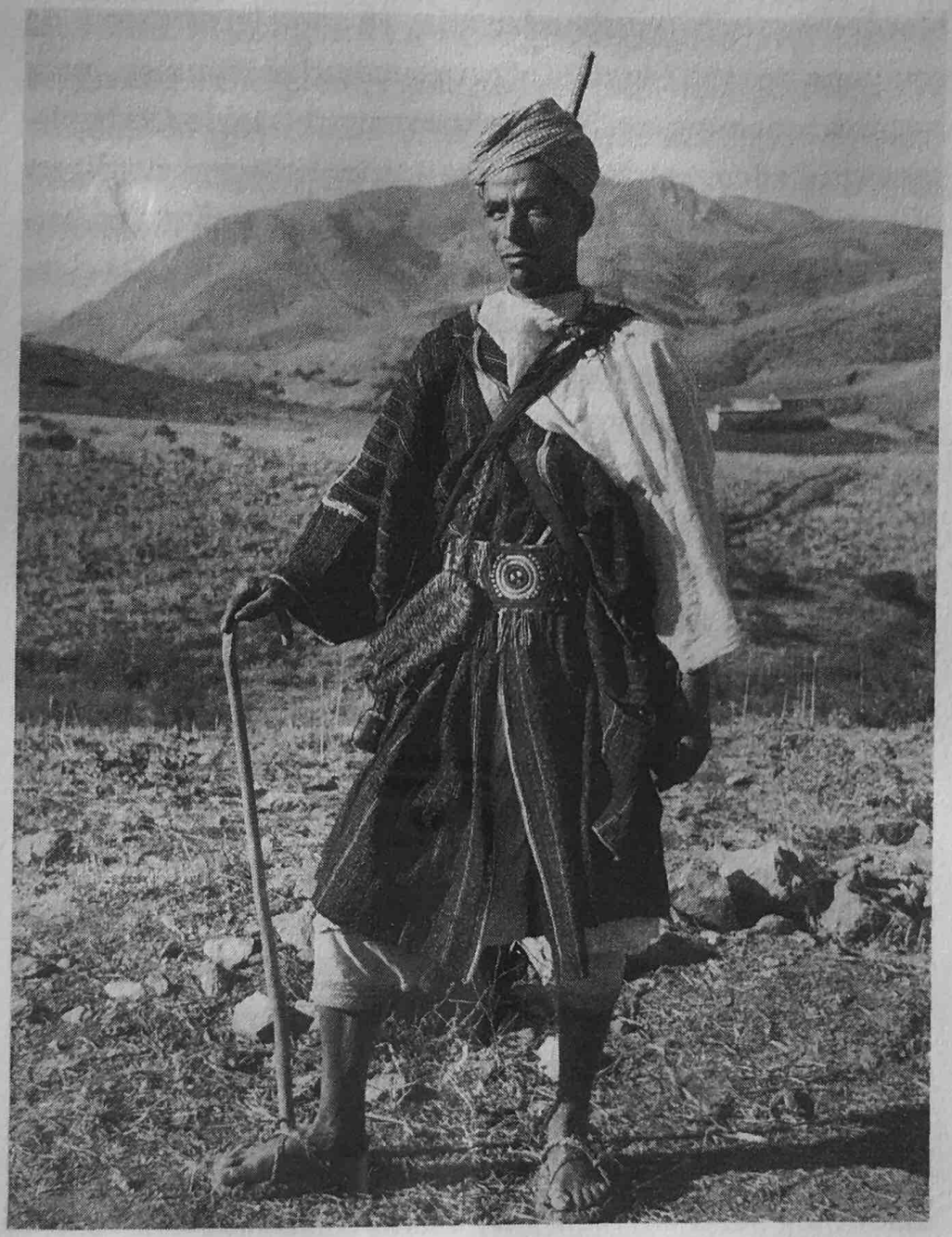

Een landbouwer uit de Rif, jaren dertig van de twintigste eeuw
Foto: Jean Besancenot

bloedverwantschap verbonden zijn, en vervolgens tussen de componenten van één stam of tussen naburige stammen, maar met inachtneming van het machtsevenwicht. In de mechanismen van dit democratische systeem worden vertegenwoordigers niet via verkiezing aangewezen, maar worden sjeiks afgevaardigd op grond van hun sociale status en kwaliteiten. De clanhoofden probeerden zich aan de verantwoordelijkheden te onttrekken, vanwege de kosten die deze met zich meebrachten en die niet werden gecompenseerd. Daarom ging het in raadsvergaderingen niet om het kiezen tussen verschillende kandidaten voor een positie, maar om het vinden van iemand die bereid was de verantwoordelijkheid op zich te nemen. De raad was soms genoodzaakt een lid te kiezen dat al dan niet opzettelijk afwezig was en dat bij zijn terugkeer onder druk werd gezet om een bepaalde positie te aanvaarden. Bij de nomadische en halfnomadische stammen waren de belangrijkste posities de volgende: het aanvoerderschap in de oorlog, het verkennerschap bij het trekken en het lidmaatschap van de arbitrageraad. Het verkennerschap had bij de sedentaire stammen als equivalent het toezicht op de dorpsaangelegenheden. De verkenner werd *amghar 'n toega* genoemd ('sjeik van de weidegronden'), de aanvoerder *amghar 'n tieriet* ('sjeik van de oorlog'), een lid van de arbitrageraad *amezaarfoe* of *anzaarfoe*, de gemeenschappelijke scheidsrechter *azref* en de dorpsopziener *anfloes*. De aanvoerder werd benoemd bij het uitbreken van een oorlog en zijn taak eindigde als de strijd was afgelopen. De verkenner werd voor een jaar benoemd, van de lente tot de volgende lente. De leden van de arbitrageraad werden voor onbepaalde tijd benoemd, die gewoonlijk eindigde met hun dood of hun aftreden om een aanvaardbare reden. De nomadische structuur vergde van de 'sjeik van de weidegronden' dat hij de weidegronden tussen de bergen en de vlakten of de hoogvlakten en de steppen kende, de oppervlakten en soorten, welke er privé-eigendom waren en welke gemeenschappelijk eigendom. Er werd onderscheid gemaakt tussen

amerdoel ofwel 'uitgestrekte weidegrond', *almoe* ofwel vruchtbare, groene weidegrond', *aznieg* ofwel 'plek waar gegraasd kan worden' en *agdal* of *oedal* ofwel 'begrensde weidegrond'. Daarnaast moest deze sjeik een diplomaat zijn die in staat was tot succesvolle onderhandelingen met de sjeik van andere stammen als er conflicten waren. De aanvoerder werd niet verkozen door een stemming, maar werd unaniem benoemd. Hij moest moedig zijn en bewezen hebben over het juiste inzicht te beschikken bij het uitdenken van krijgsplannen. Op de dag van het gevecht kreeg hij volledige volmacht, hoewel kwesties die te maken hadden met mobilisatie en voorbereiding waren voorbehouden aan de raad. Elke kandidaat voor het lidmaatschap van de arbitrageraad moest vertrouwd zijn met de details van de gewoonten en tradities die door de stam in acht werden genomen en tevens deskundig met betrekking tot de hoofdlijnen van de islamitische wet. Hij moest in staat zijn tot wetsinterpretatie om samen met zijn collega's oordelen te kunnen vellen in rechtszaken, waardoor een beroep op het gewoonterecht onnodig was.

Hier moet nog vermeld worden dat sommige stammen overeenkwamen gemeenschappelijke raden op te richten, die fungeerden als hof van beroep en dat de rechter de twee procederende partijen oplegde bepaalde uitdrukkingen te gebruiken om de eerste raad op beleefde wijze duidelijk te maken dat het oordeel niet aanvaard werd, en andere uitdrukkingen om de beroepsraad duidelijk te maken dat zij vertrouwen genoot als laatste rechtsinstantie. De vonnissen van de beroepsraad werden meestal uitgevoerd door druk van de notabelen van de stam op de veroordeelde. De geschillen die aan de arbitrageraad werden voorgelegd verschilden niet van de geschillen die voorkwamen in andere pastorale maatschappijen of in dorpssamenlevingen en gingen meestal over weidegrond, water, het bewaken van plantages, de grenzen van bebouwde akkers en persoonlijke ruzies om allerlei redenen. Moordzaken waren het moeilijkst op te lossen en werden op dezelfde manier behandeld als bij de

bedoeïenen op veel plaatsen elders in de wereld.[3] De rechters overlegden over de vergoeding voor verwondingen en namen beslissingen die van stam tot stam of van jaar tot jaar verschilden, afhankelijk van de economische omstandigheden. De vergoeding voor een verwonding aan het gezicht werd bij de Ait Atta bijvoorbeeld op de volgende manier vastgesteld: een van de rechters ging voor de gewonde staan, nadat de wond in zijn gezicht was geheeld, en liep dan langzaam naar achteren totdat hij het litteken niet meer kon zien. Daar bleef hij staan en een van de andere rechters mat het aantal stappen tussen hem en de gewonde, waarna de arbitrageraad vonniste dat de gedupeerde compensatie voor zijn wond moest krijgen. Als het om een man ging, kreeg hij hetzelfde aantal geiten als de getelde stappen, als het om een vrouw ging kreeg ze hetzelfde aantal runderen.

Deze tribale elementen zijn waarschijnlijk niet veel veranderd sinds vroeger tijden en waren tot het midden van de twintigste eeuw overheersend in de Amazigh-maatschappij. Ze waren tegelijkertijd een bron van kracht en van zwakte. Ze waren een bron van kracht omdat ze de opkomst van een feodaal systeem, zoals Europa dat kende, een dictatoriaal systeem, zoals gedurende drieduizend jaar bestond in Egypte, of een keizerlijk systeem verhinderden. Daardoor zijn de Imazighen nooit in hun geheel onderworpen. Zelfs als er machtige vijanden aan de horizon verschenen, zaaiden de stammen telkens onrust of trokken ze tijdelijk weg uit hun invloedssfeer om vervolgens elke gelegenheid aan te grijpen om hen aan te vallen en vroeg of laat onschadelijk te maken. Het was een bron van relatieve kracht die de Imazighen in staat stelde zich tegen de koloniale invallen, die elkaar vanaf het begin van de vijfde eeuw voor Christus in Noord-Afrika opvolgden, te verdedigen. Hoewel het bedoeïenenleven de volken verhinderde een leven in rust en weelde te leiden, zorgde deze omstandigheid ervoor dat de aanvallers altijd een verzetsmacht tegenover zich vonden, die snel van de ene plaats naar de andere bewoog en die niet aan een centrale

leiding gebonden was. Als sommige stammen zich overgaven, trokken andere stammen naar de bergen of de woestijn om na enige tijd te voorschijn te komen en de kolonisatoren het leven zuur te maken, waardoor die altijd in de verdediging waren, totdat ze na verloop van tijd weggingen en het land aan zijn bevolking overlieten. Het lijdt geen twijfel dat daarbij het gevoel van verwantschap, vanwege afstamming en taal, een minimumniveau van wederzijdse hulp tussen de stammen garandeerde bij het weerstaan van buitenlandse indringers. De tribale elementen vormden ook een bron van relatieve kracht omdat ze verhinderden dat de pogingen tot acculturatie, die in de Groot-Maghreb werden ondernomen in welk tijdperk dan ook en hoe langdurig ook, konden worden gerealiseerd, waardoor de Amazigh-taal behouden bleef. De taal bleef weliswaar in een slechte staat behouden, maar in een staat die een heropleving mogelijk maakt, terwijl tientallen talen die tegelijkertijd gesproken werden in de oudheid, zoals het oude Egyptisch, het Latijn, het Foenicisch en het Gallisch, zijn teloorgegaan.

Anderzijds waren deze elementen een bron van duidelijke zwakte, omdat ze de Imazighen als natie in een positie van zelfverdediging drongen gedurende het grootste deel van de geschiedenis, ondanks de verborgen krijgscapaciteiten bij een aantal stammen en hun gewenning aan een hard bestaan. Ze werden in hun eigen huis aangevallen en waren niet in staat een militaire alliantie te vormen waarmee zij ten koste van een ander hun grondgebied uit zouden kunnen breiden en waren verhinderd om een centrale staat te vestigen. In een stabiele situatie zou men vanaf de basis een natie opgebouwd kunnen hebben, ook al had men daarvoor veel vrijheden in moeten leveren. Dan zou zich ook een verfijnde materiële cultuur hebben kunnen ontwikkelen.

Het feit dat de Berbers niet toelieten dat één factie de macht zou uitoefenen en boven de andere zou staan, dwong hen anderen in hun aangelegenheden als scheidsrechter aan te stellen,

zowel op staatsniveau als op individueel niveau. Degenen die politieke ambities hadden verloochenden hun Amazigh-afkomst om vooruit te kunnen komen. Dat deden Ibn Toemart, Abd al-Moe'min ibn Ali, de Merinidensultans en anderen, net als vóór hen Juba II, die beweerde dat hij afstamde van de Griekse held Herakles en dat in het hoofd van de mensen prentte.[4] De tribale elementen waren ook een bron van zwakte omdat ze verhinderden dat de Amazigh-cultuur tot bloei kwam en zich ontwikkelde. Ze hielden de cultuur in een toestand die paste bij een samenleving van nomadenstammen, waardoor zij met andere, meer ontwikkelde culturen moest rivaliseren en urbanisatie werd verhinderd.

Zo kan men zeggen dat de Berbers niet de mogelijkheid hadden te kiezen tussen de weg die ze vanaf de dageraad van de geschiedenis hebben afgelegd en andere mogelijke wegen. Het was de natuurlijke geografie van hun territorium die de contouren van die weg heeft aangegeven. Er waren alleen bepaalde manieren van levensonderhoud mogelijk, waardoor de vicieuze cirkel van sociale tradities en individuele karaktertrekken in gang werd gezet, in wisselwerking met een onvoorspelbaar milieu dat niet puur vruchtbaar noch puur droog was, dat soms ruimhartig schonk en dan weer gierig was. Het klimaat neigt naar droogte en kenmerkt zich door contrasten waardoor de aarde wordt weggeslagen, want er is geen vegetatiedek dat de distributie van water regelt en dat voorkomt dat het wegstroomt, er is geen 'eerste horizon' die de vorming van een vegetatiedek van enige betekenis toelaat. Wie deze verschijnselen wil zien, hoeft slechts op een heldere dag uit een vliegtuig te kijken naar de landschappen die elkaar opvolgen van het midden van Europa tot aan het zuiden van Marokko.

Culturen die van buiten naar het grondgebied van Noord-Afrika kwamen konden gedijen, omdat ze migrantengemeenschappen vormden die waren afgescheiden van de culturen waarin ze zich hadden ontwikkeld, en andere geografische ken-

merken hadden. Zo ontstonden andere volken, hetzij doordat de natuurlijke omgeving altijd vruchtbaar was en er ruimschoots voorwaarden aanwezig waren voor vermenigvuldiging, hechte samenlevingsvormen en bevolkingsconcentraties, hetzij doordat de hardheid van de omgeving noopte tot het zoeken naar andere gebieden.

Ten slotte moeten we nog een blik werpen op twee kenmerken van de Imazighen, waarvan het ene verband houdt met hun milieu en hun manier van leven, terwijl de oorsprong van het andere onduidelijk is. Het eerste kenmerk is de neiging tot radicalisme in gedrag, houding en keuze. Daaruit kwam de aanhang van de christelijke Donatisten voort in de oudheid, en vervolgens de voorkeur voor de Kharidjieten in de middenperiode, en de eenzelvige voorliefde voor de Malikitische rechtsschool, terwijl ook de strengheid van Ibn Toemart en zijn leerlingen onder de Almohaden en de neiging van afzonderlijke individuen tot extreme vroomheid en ascese en de neiging van anderen tot zwendel, bedrog, diefstal en recalcitrantie erdoor kunnen worden verklaard. Het tweede kenmerk is de minachting voor overdrijving bij het spreken, opschepperij en snoeverij, net als bij de oude Spartanen.[5] Daaruit kwam ook de houding van Joesoef ibn Tasjfien voort, toen hij zijn secretaris beval een kort antwoord te schrijven op de lange brief die de koning van Asturië, Alfonso VI, hem had gestuurd om hem te waarschuwen, vlak voor de dag van de slag van Zellaqa (1045 AD). Deze eigenschap wordt bij de Imazighen verwoord in een oud gezegde: 'Een opschepper doet niets, wie veel doet spreekt niet.'

9 De Imazighen in de geschiedschrijving

Hier moeten we nog wijzen op een verschijnsel dat een serieuze onderzoeker niet mag negeren als hij de bronnen van de geschiedenis van de Imazighen bestudeert. Er mogen pas conclusies worden getrokken nadat is meegewogen dat het gezichtspunt van de Imazighen zelf op hun geschiedenis ontbreekt en dat hun vijanden en bondgenoten het alleenrecht hebben op een visie op de historische gebeurtenissen en de interpretatie ervan. Over de Berbers in de tijd van Carthago, de Romeinen en de Byzantijnen weten we slechts wat de Foeniciërs, de Grieken en de Romeinen zelf hebben overgeleverd; over de 'Berbes' in de eerste islamitische eeuwen weten we alleen wat de Arabische geschiedschrijvers vermelden. Over de Berbers in de moderne geschiedenis, van de zestiende tot de twintigste eeuw, weten we slechts wat de centrale overheid en andere gezagdragers erover zeggen. Het enige dat we weten over het gewapende verzet van de Imazighen tegen de Fransen tussen 1912 en 1934 hebben we uit Franse boeken. De afwezigheid van de Imazighen in de geschiedschrijving wekt de indruk dat ze maar een marginale rol hebben gespeeld in het historische proces. Misschien is het deze 'berechting bij verstek' die heeft geleid tot een onterechte schuldigverklaring, omdat ze, zoals het Arabische gezegde luidt, 'hun bewijzen bij zich hadden'. Ze hebben er nu recht op in hoger beroep te gaan tegen de vonnissen die over hen zijn uitgesproken. Hiervoor kunnen nieuwe kritische methoden worden aangewend door onderzoekers die integriteit en onpartijdig-

heid nastreven bij het onderzoeken van het verleden van volken.[1]

Een van de oude Latijnse schrijvers wijst ons, hoewel hij zelf Latijns is, op enkele fantasierijke verzinsels van de geschiedschrijver Sallustius, de eerste bron over de periode van Jughurta, en zegt over hem dat hij een 'laaghartig mens' is, verstoken van elke intellectuele integriteit.[2] En zijn de teksten van Ibn Abd al-Hakam in 'Fath al-Maghreb' aan een kritische studie onderworpen, als oudste bron over de Berbers in de periode waarin de Arabieren naar Noord-Afrika kwamen? Heeft ooit een kritische historicus geprobeerd om uit de teksten te destilleren wat de psychologische, politieke, sociale of economische redenen waren voor de vooroordelen over de Berbers bij Arabische auteurs uit de Masjrek en Andalusië, zoals Ibn Haukal, Ibn Haam, die van oorsprong christelijk was, en Geacht al-Hamawi, die van Griekse afkomst was? De twijfel of de Masjrek-Arabieren in staat zijn om de historische aangelegenheden van de Maghreb met de vereiste wetenschappelijke objectiviteit te behandelen, wordt gevoed door het feit dat ze over veel kwesties hun oordeel al klaar hebben voordat de gegevens nauwkeurig onderzocht zijn. Zo oppert Mohammed Rasjied Rida in zijn boek 'Al-Khilaafa wa-al-imaama al-oezma', dat de reden waarom het islamitische leger in Zuid-Frankrijk werd tegengehouden, moet worden gezocht in het feit dat het uit Berbers bestond, zonder te verklaren hoe die soldaten dan in staat waren geweest het grote Iberische schiereiland in een oogwenk te veroveren en zonder te wijzen op de minachting en afkeuring die het gedrag van de Oemajjadische gouverneurs in het land van die soldaten had opgeroepen. De grote professor Hassan Ibrahiem Hassan, God zij hem genadig, oordeelde spontaan dat de conflicten tussen de Arabieren en de Berbers in Andalusië alleen maar aan de Berbers te wijten waren, waarna hij zegt: 'Nauwelijks was het kwaad van de Berbers uit Andalusië verdreven, of er braken conflicten uit tussen Egyptenaren en Jemenieten'.[3] Zo toont Amien ar-Riehani in een

van zijn geschriften zijn blijdschap om het feit dat een Spaanse sjeik 'onderscheid maakt tussen de Arabieren en de Maghrebijnen'. De mening van de huidige Masjrek-Arabieren over Ibn Khaldoen varieert van trots, omdat die uitzonderlijke historicus Arabisch was, tot minachting omdat hij 'de Arabieren veroordeelde en op de Berbers gesteld was'. De historicus Abdallah Anaan schrijft: '[Ibn Khaldoen] behoort in werkelijkheid tot dat Berbervolk waarvan het land na taai verzet is veroverd door de Arabieren, die aan hen hun godsdienst en taal hebben opgelegd.' Foe'aad Afraam al-Boestani verwerpt de 'bewering van Taha Hoessein' dat Ibn Khaldoen twijfelde aan zijn Arabische afkomst. En Aboe Khaldoen Sati^{c} al-Hoesri (1953) probeert op misleidende wijze te bewijzen dat Ibn Khaldoen Arabisch was, met de bewering dat Ibn Khaldoen met 'Arabieren' op de bedoeïenen doelde. Hij gaat echter voorbij aan de passage in de *Moeqaddima* zelf, waarin Ibn Khaldoen laat zien dat hij wel degelijk onderscheid maakt tussen 'Arabieren' en 'bedoeïenen', omdat zijn religieuze vorming dat van hem vereiste.[4]

Het doel van alle voorgaande analyses en observaties in dit overzicht is niet een oproep om de bladzijden van de geschiedenis van de Imazighen schoon te vegen en opnieuw te beschrijven ten koste van de wetenschappelijke objectiviteit, maar om de aandacht erop te vestigen dat er over geschiedenis in het algemeen niet gezegd kan worden dat het een wetenschap is zolang ze niet vrij is van propaganda voor een afstamming, een vorm van nationalisme of een ideologie, of liever, zolang ze niet vrij is van propaganda voor een sociale groep. Er zal nooit gezegd worden dat het een wetenschap is zolang ze geen volledige onpartijdigheid in acht neemt en zolang ze zich niet heeft ontdaan van het gebruik van de bellettrie en niet de nauwkeurigheid en soberheid nastreeft die het onderzoeken van de feiten vereist, zonder dat de waarheid met onwaarheden of de werkelijkheid met legenden en mythen wordt verward.

10 De recente geschiedenis

Dit hoofdstuk beschrijft de recente geschiedenis van het Amazigh en de Imazighen. Het oorspronkelijke boek van Mohamed Chafik geeft een overzicht van de geschiedenis tot het verkrijgen van de onafhankelijkheid van Marokko in 1956. In de periode tussen 1956 en de late jaren tachtig van de vorige eeuw stonden het Amazigh en de Imazighen nauwelijks op de agenda's van Marokko en Algerije. Sinds het begin van de jaren negentig is er echter veel gebeurd en dat is de reden om het boek, met toestemming van Mohamed Chafik, te actualiseren. Dit hoofdstuk beschrijft derhalve de ontwikkelingen van het Amazigh en haar sprekers zoals die zich de laatste vijftien jaar met name hebben voorgedaan in Marokko en Algerije. Dit hoofdstuk besteedt echter ook aandacht aan de status van het Amazigh en haar sprekers in migratielanden als Nederland, België en Frankrijk. Het accent ligt daarbij op Nederland.

Het Amazigh in de grondwetten van Marokko en Algerije

Veelzeggend is een gang langs de teksten van de grondwetten van Marokko en Algerije, waarin met name gekeken wordt naar het al of niet vermelden van het Amazigh-zijn van beide landen en de wijze waarop dat eventueel gebeurt.

De eerste grondwet van Algerije dateert uit 1963, één jaar na het verkrijgen van de onafhankelijkheid, en deze zegt in artikel

5 dat het Arabisch de 'nationale en de officiële taal' van Algerije is. Artikel 76 beschrijft de rol van het Frans in de Algerijnse maatschappij: 'Het Frans kan voorlopig gebruikt worden naast de Arabische taal.' Het Frans verkrijgt hiermee een ondersteunende rol maar wordt niet als volwaardige taal erkend. Verder rept de eerste grondwettekst met geen woord over het Amazigh.

Datzelfde geldt voor de grondwettekst van 1976. Artikel 3 maakt wederom duidelijk dat het Arabisch de officiële taal van Algerije is en dat deze taal de nationale voertaal is. Artikel 3 brengt dat als volgt onder woorden: 'Het Arabisch is de nationale en officiële taal. De staat streeft naar het algemene gebruik van de nationale taal op formele niveaus.' Het is opmerkelijk dat de tekst spreekt van een taak voor de overheid voor het stimuleren van het Arabisch als voertaal, terwijl eerder in de tekst toch al is vastgesteld dat het Arabisch dé taal van Algerije is. Dit laatste is ongetwijfeld een reactie op het wijd verbreide gebruik van het Frans in Algerije.

De versie van 1996 van de Algerijnse grondwet verschilt aanzienlijk van de voorgaande versies waar het gaat om de Amazigh-taal en cultuur. In de preambule wordt duidelijk gesteld dat het zogenaamde Amazigh-zijn een onderdeel is van de Algerijnse identiteit: 'De eerste november 1954 vormt één van de hoogtepunten van zijn [=Algerije] lotsbestemming, de ontknoping van een langdurig verzet tegen de agressie tegen zijn cultuur, zijn waarden en de fundamentele onderdelen van zijn identiteit, namelijk de islam, het Arabisch zijn en het Amazigh zijn. In die eerste november is de huidige strijd in het glorieuze verleden van de natie verankerd.'

Werd in eerdere teksten gesproken van de 'Maghreb Arabe', in de versie van 1996 wordt het woord 'Arabe' vervangen door 'Grand': 'Grand Maghreb'. Ook van belang is het feit dat een duidelijke verwijzing wordt gemaakt naar de pre-islamitische periode in de geschiedenis van Algerije, met name de zogenaam-

de Numidische periode, rond het jaar 100 v.Chr. Numidië was de naam van de Algerijnse regio die werd gebruikt door de Romeinen. In de preambule wordt dat als volgt onder woorden gebracht: 'Nauw verbonden met de grootse gebeurtenissen die de landen rond de Middellandse Zee hebben gekend in de loop van de geschiedenis, is Algerije, al vanaf het Numidische koninkrijk en de komst van de islam tot aan de koloniale oorlogen, erin geslaagd zijn zonen te vinden: helden van de vrijheid, eenheid en vooruitgang. Daarnaast heeft Algerije in periodes van voorspoed en vrede bouwers gevonden van een democratische en florerende staat.'

Artikel 3 stelt overigens duidelijk dat het Arabisch de nationale en officiële taal van het land is en blijft: 'Het Arabisch is de nationale en officiële taal.' Het laatste artikel van de grondwet van 1996, genummerd 178, benadrukt dat eventueel volgende herzieningen van de grondwet zes bepaalde onderwerpen uitsluiten. Eén daarvan is 'het Arabisch als nationale en officiële taal'.

Ontwikkelingen aangaande de Marokkaanse grondwet lopen bijna parallel met wat er in Algerije gebeurde. Alle versies, die van 1962, 1970, 1972, 1980, 1992 en 1996, blijven het Arabisch als de enige officiële taal beschouwen.

De Marokkaanse grondwet van 1962 meldt in haar preambule dat het koninkrijk Marokko een islamitisch land is en het Arabisch de officiële taal, en dat het land deel uitmaakt van de zogenaamde 'Grand Maghreb' (de Groot-Maghreb): 'Het koninkrijk Marokko, soevereine islamitische staat, waarvan de officiële taal het Arabisch is, maakt deel uit van de Groot-Maghreb.' Opmerkelijk is dat de preambule spreekt van de 'Grand Maghreb' in tegenstelling tot de tekst van de eerste Algerijnse grondwet, die spreekt van de 'Maghreb Arabe' ('Arabische Maghreb').

In de preambule van de grondwet van 1992 wordt alsnog het

woord 'Arabe' toegevoegd. Dan spreekt de grondwet van de 'Grand Maghreb Arabe'. Er wordt met geen woord gerept over de Amazigh-taal en cultuur. De grondwet van 1996 toont geen opvallende ontwikkelingen wat betreft Marokko's talen en culturen.

Een cruciale ontwikkeling in het formuleren van een pleidooi voor de erkenning van de Amazigh-taal en cultuur is de publicatie van het *Manifeste berbère* op 1 maart 2000. Mohamed Chafik was de hoofdauteur van dit manifest, dat werd ondertekend door 229 Marokkaanse intellectuelen, die allen worden genoemd. Dit document van ruim 9000 woorden legt uit waarom de Amazigh-cultuur een essentieel onderdeel is van de Marokkaanse identiteit, en dat er geen democratie in Marokko kan zijn zonder een actieve betrokkenheid van de Imazighen. Ook van belang zijn de verwijzingen die het manifest maakt naar de koloniale periode in Marokko's geschiedenis (1912-1956). De Makhzen, het centrale staatsapparaat, werkte in die tijd nauw samen met de Franse koloniale macht om de opstanden van met name de Imazighen, die daar overigens toe gerechtigd waren volgens het manifest, de kop in te drukken. Ter gelegenheid van dit manifest werd op nationaal niveau een informatiecampagne gevoerd door de ondertekenaars van het manifest om het bewustzijn van het Amazigh-zijn onder de Marokkaanse bevolking en overheid te bevorderen.

Politieke ontwikkelingen

In 1967 werd in Parijs de Académie Berbère gesticht door een groep van overwegend Algerijnse intellectuelen. Deze had als doel het 'bevorderen van de Amazigh-cultuur en het verrichten van onderzoek naar de Amazigh-taal en beschaving'. Politieke en religieuze vraagstukken werden expliciet gemeden. De rol van de Académie Berbère zou van groot belang blijken te zijn

voor de Amazigh-beweging. Zo zorgde de academie voor een standaard-alfabet in het Latijn dat met enige lokale aanpassingen vrij algemeen werd geaccepteerd.

In 1995 werd een bijeenkomst georganiseerd die zou uitmonden in de stichting van het Congrès Mondial Amazigh (CMA). Daarmee ontstond de eerste internationale organisatie met als hoofddoel het Amazigh te bevorderen. Deelnemers zijn afkomstig uit allerlei landen, waaronder Spanjes Canarische Eilanden en Libië.

De Académie Berbère en het Congrès Mondial Amazigh zijn organen die met name buiten de landen van herkomst opereren. Dat verschaft hen veel politieke en academische vrijheid, maar beperkt tegelijkertijd de politieke invloed in Marokko en Algerije. Daar is de strijd om de Amazigh-taal en cultuur veel harder, zoals uit het onderstaande zal blijken.

Gedurende de Algerijnse onafhankelijkheidsstrijd was de Algerijnse identiteit van weinig belang. Pas na de onafhankelijkheid in 1962 kwam deze op de nationale agenda te staan, maar het Amazigh speelde daarin geen rol. Het was president Ben Bella, zelf van Amazigh-afkomst, die in 1964 uitriep: 'Wij zijn Arabieren, Arabieren, Arabieren.' Algerije ging voor de arabisering van het onderwijs en daarin was geen rol voor het Amazigh weggelegd. Maar om ook de Amazigh-massa's te bereiken hebben de machthebbers radio-uitzendingen in het Amazigh nooit verboden. Hoe zinvol dat was bleek op 19 juni 1965 toen een staatsgreep een einde maakte aan de regering van president Ben Bella en zijn val via de radio bekend werd gemaakt, ook in het Amazigh.

Met de stichting van de universiteit van Tizi Ouzou en vervolgens die van Bejaïa, beide gelegen in Amazigh-sprekende gebieden, kwam het identiteitsvraagstuk meer en meer aan de orde. De schrijver Mouloud Maammeri (overleden in 1988) was een van de architecten van de Amazigh-beweging. Hij zou op 10

maart 1980 een lezing verzorgen over Amazigh-literatuur en cultuur aan de universiteit Tizi Ouzou. De lezing werd echter afgelast door president Chadli Bendjedid en het gevolg was een serie massale demonstraties in Kabylië, waarbij doden vielen. De hevigste protesten vonden plaats op 20 april 1980 en zijn een symbool geworden van de strijd van de Amazigh-beweging. Overal in Marokko en Algerije, maar ook in het buitenland, wordt 20 april tot op de dag van vandaag herdacht, onder de naam Amazigh Lente, in het Frans *Printemps berbère*, of in het Amazigh *Tafsut n imazighen*.

In het schooljaar 1994-1995 staakten leraren en leerlingen in Kabylië, een staking die later bekend werd onder de naam *Grève du Cartable*, 'de staking van de schooltas'. Het was een krachtmeting met de Algerijnse president van die tijd, Liamine Zeroual, die zelf afkomstig was uit de Aurès, en dus Amazigh. Een en ander mondde uit in de oprichting van de Haut Commissariat à l'Amazighité (HCA) op 28 mei 1995, die onder de directe verantwoordelijkheid van de Algerijnse president kwam te staan. De oprichting van de HCA is een erkenning van de Amazigh-identiteit in Algerije. Ook werd in die tijd een begin gemaakt met het invoeren van onderwijs in het Amazigh op basisscholen en, zij het aarzelend, op middelbare scholen in Kabylië. De HCA werd belast met het opzetten van het taalonderwijs en het ontwikkelen van lesmaterialen. Verder zag zij toe op het bevorderen van het gebruik van het Amazigh in openbare ruimtes. Een jaar later kreeg het Amazigh ook een plaats in de Algerijnse grondwet. Daarnaast werd er een dagelijks televisiejournaal in het Amazigh uitgezonden. Sinds 1994-1995 staat het Amazigh op de nationale agenda en is er eigenlijk geen enkele serieuze politieke partij, zelfs geen islamistische, die de bevordering van de Amazigh-taal en cultuur niet op zijn programma heeft staan.

Toch bleef in Algerije de status en het belang van het Arabisch eveneens hoog op de agenda staan. Onder druk van de islamisten werd de 'wet op de arabisering' op 5 juli 1998 van

kracht, tijdens het bewind van dezelfde president Zeroual. Een maand daarvoor was de populaire zanger Matoub Lounès vermoord, hetgeen aanleiding was tot een heftig oproer in Kabylië. Er werd geroepen: 'We zijn Imazighen en geen Arabieren!' ('Nous sommes des Berbères, nous ne sommes pas des Arabes').

De huidige president van Algerije, Bouteflika, verwijst herhaaldelijk naar zijn Amazigh-achtergrond en trekt de Amazighkwestie naar zich toe. Hij verklaarde bij het begin van zijn presidentschap dat het Amazigh nooit een nationale taal zou mogen worden en hij dreigde met een referendum om dat te voorkomen. Gegeven het feit dat een minderheid van slechts 30% van de Algerijnse bevolking Amazigh-sprekend is, zou de Amazighbeweging, mede gezien de islamistische oppositie, een referendum daarover nooit winnen. Recentelijk is Bouteflika begonnen met het opzetten van 'eigen' culturele verenigingen in Amazigh-gebieden om zodoende controle te krijgen over de leiders en aanhangers van de Mouvement Culturel Berbère. Deze beweging is aan het einde van de jaren zeventig ontstaan en heeft een grote aanhang onder de Amazigh-sprekende bevolking.

Niettemin werd in 2002 het Amazigh officieel erkend als een nationale taal van Algerije. In een interview met redacteuren van de website www.afrik.com stelt Boudjema Azizi, onderdirecteur van de afdeling onderzoek van de Haut Commissariat à l'Amazighité dat deze erkenning een enorme impuls heeft gegeven aan het Amazigh in Algerije. De HCA was toen, in het voorjaar van 2003, druk in overleg met het ministerie van Onderwijs, om het onderwijs Amazigh in de scholen nader vorm te geven. Vanaf middelbaar-schoolniveau wordt Amazigh onderwezen, maar het vindt nog niet systematisch plaats. In 2002 werd Amazigh in 10 *wilaya*'s (provincies) onderwezen, terwijl dat een jaar eerder nog in 16 provincies gebeurde. Boudjema wijt deze daling aan het niet verplichte karakter van de cursussen Amazigh. Er waren 72359 leerlingen in 2000-2001 en slechts 68995 in 2001-2002. Hij stelt vast dat er vanaf 1995, toen het Amazigh in

de scholen werd geïntroduceerd, geen sprake is van een geleidelijke groei van dit onderwijs, hetgeen normalerwijs wel het geval zou moeten zijn. Hij wijt de problemen onder andere aan de eis van de directeuren van de scholen dat de ouders van de leerlingen toestemming moeten geven dat hun kinderen lessen Amazigh krijgen. Bovendien is er soms sprake van de bizarre situatie dat het Amazigh wel in de zevende en negende klas wordt aangeboden maar niet in de achtste.

In Marokko werd in 1991 op initiatief van zes culturele verenigingen het document *La Charte d'Agadir* opgesteld. Hoofddoel van dit document was een pleidooi voor de erkenning van de Amazigh-taal en cultuur. Dit document wordt beschouwd als een van de eerste waarin de Amazigh-zaak in Marokko duidelijk onder woorden wordt gebracht. De belangrijkste uitgangspunten van de *Charte* zijn:

- het zogenaamde Amazigh-zijn van Marokko;
- de Arabisch-islamitische identiteit van Marokko;
- Marokko is een Afrikaans land;
- Marokko is een onderdeel van de universele menselijke beschaving.

De *Charte* werd later door meerdere Amazigh-verenigingen ondertekend en zij diende vooral als referentiekader voor de ontwikkelingen in de Amazigh-beweging.

In 1993 werd een boek, *Min al-lugha 'ilaa al-fikr* ('Van taal naar denken') gepubliceerd door Abdelkrim Ghallab, een van de belangrijkste figuren van de Marokkaanse politieke partij Istiqlal. Deze partij staat in het algemeen aan de rechterkant van het politieke spectrum. Meestal ontkende deze partij het bestaan van het Amazigh en haar sprekers en richtte zij zich sterk op het Arabisch-islamitische karakter van de Marokkaanse samenleving. Abdelkrim Ghallab is de eerste met zo'n hoge positie die

zich binnen deze partij positief over Amazigh-zaken uitspreekt. Het boek bevat een apart hoofdstuk over het Amazigh, waarin de auteur voor het onderwijs van het Amazigh pleit.

Op 1 mei 1994 werd tijdens het defilé van de Dag van de Arbeid een aantal leden van de Amazigh-beweging Tilelli ('vrijheid') gearresteerd in Ar Rachidia. Deze gebeurtenis kreeg internationaal veel aandacht en kan beschouwd worden als een van de grootste stimulansen voor de Amazigh-beweging in Marokko.

Op 20 augustus 1994 pleitte de toenmalige Marokkaanse koning Hassan II, in zijn jaarlijkse rede ter gelegenheid van de *Révolution du roi et du peuple* ('De revolutie van de koning en het volk'), voor het invoeren van het Amazigh in het onderwijs. Het zou echter nog jaren duren eer daar een begin mee werd gemaakt. Direct resultaat van deze inmiddels befaamde rede was de invoering van korte journaaluitzendingen op de nationale televisie in de drie variëteiten die het Amazigh in Marokko kent.

Sinds de onafhankelijkheid in 1956 was één van de pijlers van het Marokkaanse onderwijs de algemene invoering van het Arabisch als aan te leren taal en instructietaal. Het Arabisch werd echter vanaf het begin, en feitelijk tot op de dag van vandaag, beconcurreerd door het Frans, taal van de koloniale mogendheid en heden ten dage de taal van het economisch sterke Westen. De Marokkaanse taalpolitiek was er in naam een van arabisering van het onderwijs, terwijl tegelijkertijd het Frans een stevige vinger in de pap hield. Het Frans was en bleef sowieso dominant in de privé-scholen voor de elite. Het Amazigh speelde geen enkele rol in het onderwijs. Vanaf 1994 zou dat veranderen met de aankondiging van wijlen koning Hassan II dat het Amazigh en ook de Arabische dialecten meer aandacht zouden moeten krijgen in het Marokkaanse onderwijs. Het duurde echter nog tot 2001 voor dit voornemen daadwerkelijk gestalte kreeg. Op 17 oktober 2001 verscheen in Marokko het Ajdir Decreet (*Dahir Ajdir*) waarin de stichting van het Institut

Royal de la Culture Amazighe (IRCAM) werd aangekondigd. In juni 2002 was het IRCAM een feit. Het IRCAM is belast met taalplanning, het verrichten van onderzoek naar de Amazigh-taal en cultuur, het ontwikkelen van lesmaterialen voor scholen en allerlei andere zaken rondom de Amazigh-taal en cultuur. Mohamed Chafik werd benoemd tot directeur van het IRCAM. Na een aantal jaren gaf Mohamed Chafik echter, om gezondheidsredenen, het stokje over aan Ahmed Boukous, zijn opvolger als directeur.

De stichting van dit instituut past in de voornemens van een eerder, in 1999, gepubliceerd beleidsdocument van de Marokkaanse overheid, het zogenaamde *Charte nationale d'éducation et de formation*. Artikel 116 van de *Charte* formuleert een en ander als volgt: 'Vanaf het academische jaar 2000-2001 zullen bij enkele universiteiten structuren ten behoeve van onderzoek en ontwikkeling van Amazigh-taal en cultuur worden opgezet, evenals de opleiding van docenten en de ontwikkeling van schoolprogramma's en -curricula.'

Inmiddels functioneert het IRCAM volop. Het beschikt over een zeer ruim budget en over een prima onderkomen in een chique buitenwijk van de Marokkaanse hoofdstad Rabat. Het bestaat uit een aantal onderzoekscentra: 'taalplanning', 'didactiek en pedagogie', 'geschiedenis en omgeving', 'antropologie en sociologie', 'literatuur en kunst', 'vertaling en documentatie' en 'voorlichting'. Het is de bedoeling om het Amazigh conform de voornemens van eerder genoemde *Charte* daadwerkelijk in het basisonderwijs in Marokko in te voeren. Daartoe is een aantal praktische beslissingen genomen. De belangrijkste heeft betrekking op het alfabet. Er was de keuze uit het Latijnse, het Arabische en het Tifinagh alfabet. De drie alfabetten zijn afgewogen op hun voor- en nadelen en na rijp beraad heeft het IRCAM besloten aan het Tifinagh alfabet de voorkeur te geven en als eerste keus voor te leggen aan koning Mohamed VI. Op bladzijde 124

staat een afbeelding van het in Marokko gebruikte Tifinagh alfabet. De overwegingen betreffende de drie alfabetten waren divers van aard. Het Latijnse alfabet heeft als voordeel dat het beschikt over een groot aantal symbolen, letters voor de diverse klanken van het Amazigh, en dan met name de medeklinkers. Nadeel van het Latijnse alfabet is de culturele verbondenheid met de Europese of beter gezegd westerse talen en culturen. Dat laatste werd met name door traditionalistisch ingestelde Marokkanen niet op prijs gesteld. Voor het Arabische alfabet gelden vergelijkbare overwegingen. Dit alfabet wordt beschouwd als de drager van de heilige Arabische taal en cultuur, nauw verbonden met de islam. Het gebruik van dit alfabet voor een andere taal dan het Arabisch lijkt op culturele en religieuze gronden niet gepast. De seculiere Imazighen gebruikten hetzelfde argument maar dan vanuit het tegenovergestelde perspectief. Arabisch zou het Amazigh verbinden met de Arabisch-islamitische identiteit, een identiteit die in het verleden zo vaak garant stond voor animositeit over het Amazigh. Een technisch bezwaar is bovendien dat het Arabische alfabet slechts een beperkt aantal lettertekens heeft, in elk geval veel te weinig voor de rijke klanken van het Amazigh. Het Tifinagh bood, politiek gesproken, derhalve een aantrekkelijk alternatief. Bovendien was het alfabet inmiddels al aardig ontwikkeld en aangepast aan de klankvariatie van de diverse Amazigh-variëteiten. Ook was het, hoe paradoxaal dat ook lijkt, nog niet overal geaccepteerd en ingeburgerd en een officiële, koninklijke erkenning zou wellicht een einde maken aan de discussie en de acceptatie vergemakkelijken. Een nadeel van het gebruik van het Tifinagh lijkt het feit te zijn dat kinderen op de basisschool drie alfabetten moeten leren. Tegenstanders van het gebruik van het Tifinagh stellen dan ook dat de keuze voor dit alfabet onderdeel is van een bewuste politiek om het Amazigh-experiment te laten mislukken.

De ervaring van de beperkte, experimentele invoering van het Amazigh op een aantal Marokkaanse basisscholen wijst er

1	ⵄ	ⵄⵛⵄⵍ	a	aman	water
2	ⵀ	ⵀⵄⵀⵄ	b	baba	mijn vader
3	ⵇ	ⵛⵄⵇⵄ	c	maca	maar
4	ⵃ	ⵃⵄ	d	da	hier
5	ⵉ	ⵍⵉⵜⵜⵄ	e	netta	hij
6	ⵅ	ⵄⵅⵄⵔ	f	afar	blad
7	ⵅ	ⵄⵅⵎⵄ	g	agla	eigendom
8	ⵄ	ⵄⵡⵄ	h	hwa	ga naar beneden
9	ⵉ	ⵉⵎⵉⵅ	i	ilef	varken
10	ⵊ	ⵊⵀⵉⵃ	j	jbed	trekken
11	ⵅ	ⵄⵅⵄⵎ	k	akal	vuil
12	ⵍ	ⵍⵉⵍ	l	lul	geboren worden
13	ⵎ	ⵎⵄⵍⵉ	m	mani	waar
14	ⵏ	ⵜⵉⵍⵉ	n	tini	dadels
15	ⵄ	ⵄⵃⵉ	ɛ	ɛdu	passeren
16	ⵃ	ⵃⵄⵃⵄ	ḥ	ḥada	aanraken
17	ⵇ	ⵇⵉⵎ	q	qim	gaan zitten
18	ⵔ	ⵄⵔⵉ	r	ari	schrijven
19	ⵙ	ⵙⵉⵡ	s	sew	drinken
20	ⵜ	ⵜⵉⵍⵉ	t	tili	schaduw
21	ⵓ	ⵉⵍ	u	ul	hart
22	ⵖ	ⵄⵖⵔⵉⵎ	γ	aγrum	brood
23	ⵡ	ⵄⵡⵄⵍ	w	awal	spraak
24	ⵅ	ⵜⵉⵅⵙⵉ	x	tixsi	ooi
25	ⵢ	ⵄⵢⵃⵉ	y	aydi	hond
26	ⵣ	ⵄⵎⵄⵣⵉⵖ	z	amaziγ	Berber
27	ⵥ	ⵄⵥⵍⵉ	ẓ	aẓli	schoonheid
28	ⵕ	ⵄⵖⵕⵄⵡ	ṛ	aγṛaw	mouw
29	ⵟ	ⵄⵎⵉⵟⵟⵄ	ṭ	ameṭṭa	traan
30	ⵚ	ⵚⵉⵟ	ṣ	ṣuḍ	blazen
31	ⵟ	ⵟⵉⵡ	ḍ	ḍew	vliegen
32	ⵅᵘ	ⵉⵅᵘⵅᵘⵄ	gᵒ	igᵒgᵒa	kneden
33	ⵇᵘ	ⵜⵉⵇᵘⵇᵘⵔⵄ	kᵒ	tikᵒkᵒra	belediging

Het Tifinagh-alfabet

echter op dat er geen verwarring bij de kinderen optreedt. In het schooljaar 2003-2004 werd namelijk op driehonderd scholen op experimentele wijze het Amazigh-onderwijs ingevoerd. Dit Amazigh-onderwijs werd door circa duizend docenten gegeven. In dat jaar vond het onderwijs, vooralsnog bij gebrek aan schriftelijke lesmaterialen, vooral mondeling plaats, door middel van activiteiten als dialogen, liedjes en rijmpjes. Wel werd het in Tifinagh geschreven alfabet aan de kinderen aangeleerd. De deelnemende onderwijzers hadden hiervoor een training van twee weken doorlopen. In februari 2004 zijn de eerste lesmaterialen Amazigh op de markt gekomen. Op bladzijde 126 is een voorbeeld te zien van door het IRCAM ontwikkeld Amazigh-lesmateriaal. De materialen worden ontwikkeld in de drie hoofdvarianten van het Amazigh in Marokko: het Tarifit, Tamazight en het Tasjelhit. De werkschriften zijn alle in het Tifinagh geschreven en kennen een identieke opbouw. De lesboeken voor het Tarifit zijn voorzien van een blauw cirkeltje op het voorblad, naar de Middellandse Zee die aan het Rifgebied grenst, de Tamazight lesboeken kennen een groen cirkeltje naar de groene bergen van de Midden-Atlas waar het Tamazight wordt gesproken, en de lesboeken voor het Tasjelhit kennen een geel cirkeltje naar de kleur van de woestijn die aan het Tasjelhit gebied grenst. Naar aanleiding van het verschijnen van deze lesmaterialen heeft er wederom een docententraining plaatsgevonden in het voorjaar van 2004.

In juni 2004 is tenslotte een samenwerkingsovereenkomst getekend tussen IRCAM en het Marokkaanse ministerie van Onderwijs. Daarin is voorzien dat Amazigh een verplicht schoolvak zal worden in het lager en voortgezet onderwijs. Zoals boven al vermeld geeft de evaluatie van het eerste lesjaar Amazigh aan dat de kinderen geen moeite hadden met het schrift. Het is een tamelijk letterlijk schrift: wat je leest is wat je zegt en dat zou het aanleren ervan vergemakkelijken. De vraag welke variant wordt aangeleerd in een bepaalde klas wordt heel pragmatisch

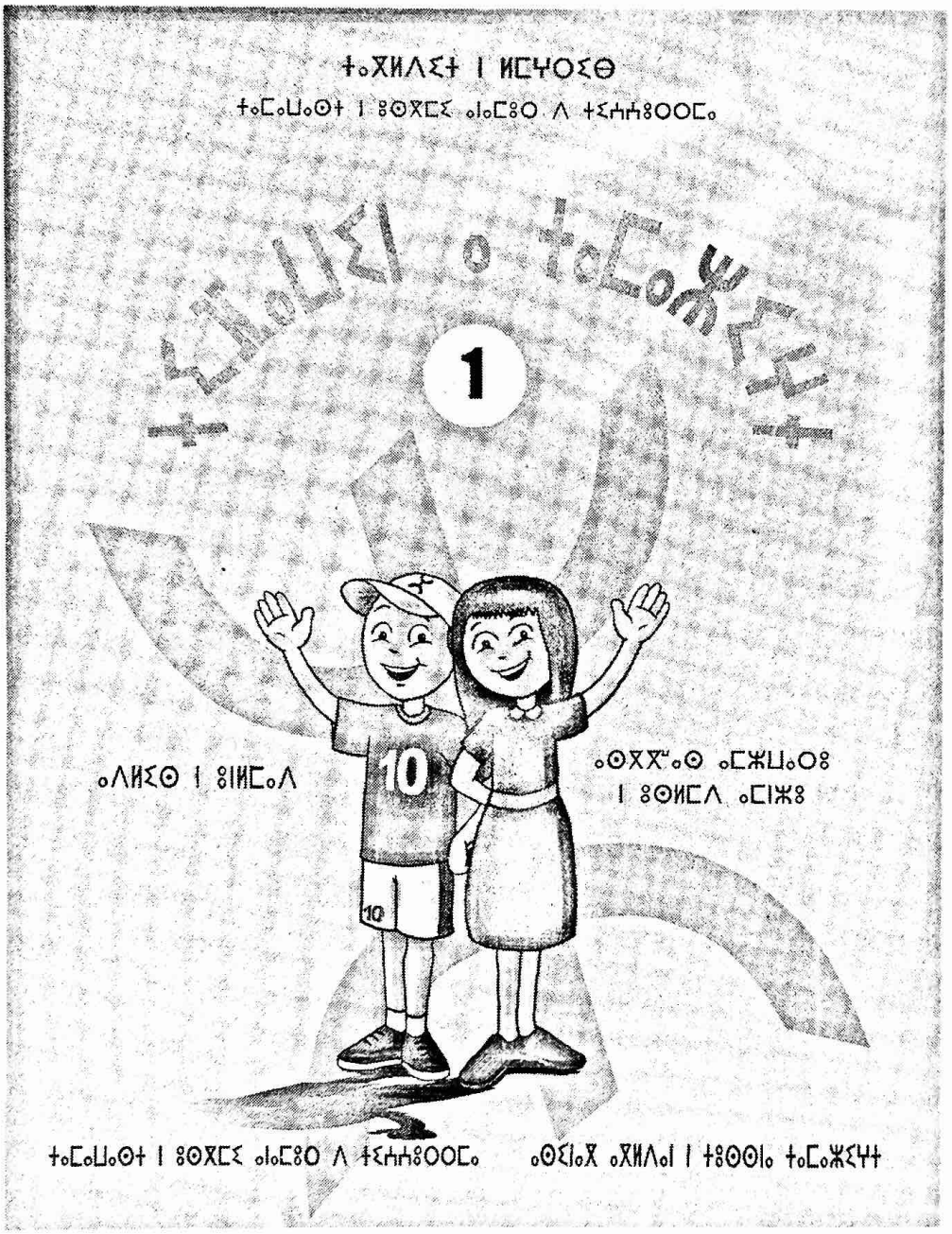

Een voorbeeld van een van de lesmethodes Amazigh,
ontwikkeld door het IRCAM

beantwoord door de variant die de leerkracht spreekt. Een leerkracht die Tarifit als moedertaal heeft zal de kinderen Tarifit leren, ongeacht hun eigen Amazigh-achtergrond. Naast het noodgedwongen karakter van deze keuze is het de verwachting dat deze aanpak de vorming van een variantenoverstijgende vorm van Amazigh kan stimuleren, een proces dat uiteraard nog vele jaren kan duren. De ouders waren ook tamelijk positief over het Amazigh-onderwijs, aldus de evaluatie.

In het schooljaar 2003-2004 participeerden alleen eerste klassen van het Marokkaanse basisonderwijs in het Amazigh-onderwijs. In het schooljaar 2004-2005 zijn dat de eerste en tweede klassen en in het schooljaar 2007-2008 zal dan in het hele basisonderwijs Amazigh-lessen worden aangeboden, voor elke klas drie uur per week. In de jaren daarna zal het Amazigh ook in het voortgezet onderwijs worden ingevoerd. In het schooljaar 2004-2005 wordt voor het eerst gebruik gemaakt van de ontwikkelde lesmaterialen. Ook vinden op regelmatige basis docententrainingen plaats en worden Amazigh-sprekende onderwijsinspecteurs getraind in dit nieuwe type onderwijs. Ten slotte zij vermeld dat op het IRCAM ook Amazigh-software wordt ontwikkeld. Van de website van IRCAM (www.ircam.ma) kan deze software gedownload worden.

De beleving van de Amazigh-cultuur in Noord-Afrika

Een onderscheid maken tussen de Arabische cultuur en de Amazigh-cultuur in Noord-Afrika, als deze culturen al als zodanig onderscheiden kunnen worden, is nauwelijks mogelijk, gezien de eeuwen van contacten en interactie tussen de verschillende bevolkingsgroepen. Er valt wel het een en ander te zeggen over de herkomst van de Imazighen enerzijds en de Arabieren anderzijds (zie hoofdstuk 3). Na zoveel eeuwen van contact hebben de verschillende groepen veel van elkaar overgenomen. Een voor-

beeld is het bekende couscousgerecht. Dit gerecht is naar alle waarschijnlijkheid oorspronkelijk Amazigh, maar wordt nu zowel door de Arabier als de Amazigh en door de voormalige kolonisten genoten. Dit voorbeeld wil overigens niet zeggen dat er geen sterke regionale kenmerken of praktijken per taalgroep te onderscheiden zijn.

Recentelijk is er meer en meer sprake van duidelijk herkenbare Amazigh-kunstuitingen. Deze dragen vaak de kenmerken van een zeker militantisme en beogen de Amazigh-identiteit te bevorderen. Sinds de jaren zeventig is er veel geproduceerd op dit gebied. Popgroepen als Izenzaren, Yinni Umazigh en Bennaaman, en individuele zangers hebben de markt verrijkt met hun Amazigh-teksten en muziek. In hun muziek verhalen ze van de angst voor de teloorgang van de Amazigh-cultuur, van de marginalisatie van Imazighen in eigen land, van hun streven naar vrijheid. Algerijnse zangers als Idir, Lounès Matoub, Ait Menguellet, Ferhat en anderen zijn overal in Noord-Afrika zeer populair, ook in de migratielanden. Van de Marokkaanse zangers die een grote populariteit genieten kunnen Walid Mimoen en Ait Mbarek genoemd worden.

Theater is zeker een van de meest bloeiende Amazigh-kunstvormen van dit moment en kent een enorm succes. Het kan zijn dat deze vorm de mensen zo aanspreekt omdat het een oraal karakter heeft, aangezien er nog steeds heel weinig mensen zijn die Amazigh kunnen lezen. Een andere reden is wellicht de mogelijkheid van theater om een thema of verhaal een levendige vorm te geven. Aangezien Marokko tot op heden een tamelijk bescheiden theatertraditie kent, krijgt alles wat nieuw is op dit gebied massale aandacht.

Het Amazigh in de migratielanden

De Amazigh-taal en cultuur is door de Algerijnen en Marokkanen meegenomen naar de migratielanden in Europa. In het bijzonder in Frankrijk, België en Nederland worden veel culturele evenementen georganiseerd en wordt de Amazigh-cultuur dagelijks beleefd, hoewel niet op zo'n grote schaal als in de herkomstlanden. Van de Marokkaanse bevolking in Frankrijk, ongeveer 450 000 zielen, is ongeveer de helft Amazightalig. Zij spreken voornamelijk het Amazigh van de Rif, Tarifit, en dat van de Soussestreek, Tasjelhit. Van de twee miljoen in Frankrijk levende Algerijnen is ongeveer de helft Amazightalig. In België telt de Marokkaanse gemeenschap 150 000 zielen, waarvan ongeveer 50% Amazightalig is. Dit zijn voornamelijk sprekers van het Amazigh van de Rif. De Nederlands-Marokkaanse gemeenschap omvat 250 000 mensen. Wat betreft de taalverhoudingen in de Nederlands-Marokkaanse gemeenschap werd tot voor kort gesteld dat rond de 70% Amazightalig was en de overige 30% Amazightalig. Recent onderzoek,[1] dat bestond uit taalpeilingen onder leerlingen op basisscholen in een aantal steden in Nederland, leveren verhoudingen op van ongeveer 50% Amazightaligen en 50% Arabischtaligen. Op grond van deze gegevens lijkt het voor de hand liggend om het percentage Amazightaligen iets naar beneden bij te stellen. De Algerijnse gemeenschappen in Nederland en België zijn klein van omvang.

Massamedia

In Nederland zendt de Nederlandse Programma Stichting (NPS) in verschillende talen uit voor verschillende gemeenschappen, onder andere de Marokkaanse. De Marokkaanse radio-uitzending wordt elke avond uitgezonden en duurt 45 minuten. De eerste 10 à 15 minuten zijn gereserveerd voor het nieuws. Eerst

komt het nieuws in het Amazigh van de Rif, het Tarifit, daarna in het Marokkaans-Arabisch. De zendtijd in het Tarifit is vaak minder dan 10 minuten. De rest van de tijd wordt besteed aan een aantal onderwerpen in het Marokkaans-Arabisch. Discussies staan soms open voor het publiek. De meeste bellers spreken dan Marokkaans-Arabisch, zelfs wanneer ze Tarifit zouden kunnen gebruiken. Een andere radio-uitzending is die van de Nederlandse Moslim Omroep (NMO), bestemd voor de islamitische gemeenschap, in het Arabisch, Turks en Nederlands, en op drie verschillende dagen van 18.00-19.00 uur. Daarnaast is er de NMO-televisie-uitzending op zondag. De voertaal van het programma is veelal Nederlands met Arabische en Turkse ondertiteling.

Voor mensen die beschikken over een televisieschotel is de keuze heel breed. Ze kunnen uitzendingen van over de hele wereld volgen, zoals de Middle East Broadcasting Corporation (MBC) in Londen, de censuurvrije Arabische zender Al Jazira uit Qatar en andere zenders uit Arabische landen. De Marokkaanse televisie, Radio et Télévision Marocaine (RTM), is ook te ontvangen via de schotel en in Amsterdam via de kabel. De RTM-programma's worden uitgezonden in het Marokkaans-Arabisch, Modern Standaard Arabisch en Frans. Er worden ook nieuwsbulletins in de drie Amazigh-variëteiten uitgezonden. Wie de Marokkaanse televisiezender RTM via de schotel kan ontvangen, kan ook de radioprogramma's van RTM ontvangen. De RTM-radio kent een afdeling voor Amazigh-programma's. Deze afdeling zendt dagelijks uit in het Tarifit, Tasjelhit en Tamazight. Volgens de medewerkers van de afdeling Tarifit van RTM zijn de uitzendingen in het Tarifit zeer populair in heel West-Europa.

In januari 2000 is in Europa het televisiekanaal Radio Télévision Berbère van start gegaan. Het kanaal is tweetalig, Frans en Amazigh, met een 50%-50% verdeling. Het heeft als doel de Amazigh-cultuur bekendheid te geven in al haar nuan-

ces en variaties. Het kanaal zegt vanuit een 'leken'- en 'burger'-opvatting te opereren, wat betekent dat er geen sprake is van een religieus getint discours. Het kanaal is via de satelliet met een betaald abonnement te ontvangen. Aan Radio Télévision Berbère is ook een radiokanaal verbonden dat 24 uur per dag uitzendt.

Sociaal-culturele organisaties

Er zijn talrijke sociaal-culturele organisaties die de promotie van het Amazigh en de Amazigh-cultuur als doel hebben. Bekende organisaties zijn Adrar in Tilburg en Syphax in Utrecht. Deze organisaties geven nieuwsbulletins of nieuwsbrieven uit met bijdragen in het Nederlands en het Amazigh, veelal geschreven in het Latijnse alfabet. Ook beschikken ze meestal over websites (zie achterin dit boek de lijst van websites).

Is de vereniging of organisatie Arabisch- én Amazightalig, dan wordt doorgaans het Marokkaans-Arabisch als voertaal gebruikt. Gaat het om uitsluitend Imazighen, dan is het Amazigh dominant. Overigens speelt het Nederlands ook een belangrijke rol, zeker bij organisaties die gedragen worden door jongeren. Dit taalgebruikspatroon is bijvoorbeeld waar te nemen bij het jongerencentrum Westside in Utrecht tijdens activiteiten voor de eerder genoemde verenigingen.

De Franse vereniging Tamazgha publiceert sinds jaren het tijdschrift *Imazighen-assa* ('Imazighen vandaag') met informatie en teksten op het gebied van de Amazigh-taal en cultuur. Veruit de bekendste Franse Amazigh-vereniging is Azamazigh. Opmerkelijk is verder het bestaan in Frankrijk van de Association des Juristes Berbères. In Vlaanderen bestaat de vereniging Tilelli in Gent en in Brussel de vereniging Jugurtha. Tot op heden beschikken zij niet over websites.

Mohamed Chafik ontving op woensdag 11 december de Grote

In 2002 werd aan Mohammed Chafik de Grote Prins Claus Prijs uitgereikt.
Foto: John Thuring

Prins Claus Prijs 2002 van 100 000 euro in de Ridderzaal in Den Haag. Chafik kreeg de prijs, aldus het perscommuniqué, 'vanwege zijn inzet voor de emancipatie van de Berbercultuur. Hij staat voor culturele en etnische diversiteit en stimuleert interculturele toenadering. Zo wordt hij geprezen om zijn oproep tot een Amazigh-Arabische dialoog.'

Informatievoorziening en internet

Vanwege de grote omvang van de Imazighen gemeenschap in Nederland wordt Amazigh, vrijwel altijd Tarifit, gebruikt bij informatievoorziening in domeinen als de gezondheidszorg. Dit gebeurt meestal via cassettes of video's. Eerder werd de ontwikkeling van deze materialen met name uitgevoerd door het Bureau Voorlichting Gezondheidszorg Buitenlanders, inmiddels opgegaan in het Nationaal Instituut voor Gezondheidsbevordering en Ziektepreventie in Woerden. De noodzaak om in

de thuistalen van Marokkanen voorlichting te geven wordt echter minder met het voortschrijden van de tijd. Het Nederlands wordt immers steeds dominanter in de Marokkaanse gemeenschap en de doorgaans goed opgeleide nieuwkomers beheersen het Modern Standaard Arabisch meestal goed, en in zekere mate ook het Frans.

De komst van internet heeft nieuwe ruimte gecreëerd voor het Amazigh. Verschillende organisaties en particulieren bieden informatie in het Amazigh via dit medium. Men schrijft vrijwel altijd in het Latijnse schrift (zie hieronder). Ook wordt er in toenemende mate via e-mailnetwerken in het Amazigh, eveneens in Latijns schrift, met elkaar gechat. Een belangrijke website in Nederland is www.amazigh.nl, waarop rijkelijk gechat wordt over allerlei zaken die de Amazigh-gemeenschap in Nederland bezighouden. De genoemde Franse verenigingen beschikken alle over websites (zie bladzijde 159). De website www.kabyle.com presenteert informatie in het Amazigh, Frans en Engels.

Toneel en muziek

Een nieuw domein voor het gebruik van het Amazigh is het toneel. De laatste jaren is het toneel sterk opgekomen. Hoewel het toneel in de orale traditie van het Amazigh een bekende kunstvorm is, was er tot voor kort geen 'geschreven' toneel, noch werd het op een moderne manier uitgevoerd. Een bepaald decor op het toneel ontbrak bijvoorbeeld. Het was over het algemeen een openbaar optreden van één of meer acteurs, bijna altijd op de marktplaats. Het moderne Amazigh-toneel is een enorm succes. Het lijkt een voortzetting van de oude traditie, maar nu in een nieuw formaat en in een nieuwe context van migratie. Bekende toneelschrijvers zijn Fouad Azeroual en Omar Boumezzough.

Intersection is een rap- en R&B-groep van vier jonge zangers

van Marokkaanse origine. In hun muziek en zang combineren zij Nederlandse, Amazigh en Engelse elementen. Hoewel Intersection al jaren grote populariteit geniet onder jonge Marokkaanse Nederlanders, hebben ze na het Racism Beat It festival in 1999 bekendheid gekregen onder een breder publiek. Sindsdien treden ze regelmatig op in Paradiso en de Melkweg. Ook andere Marokkaanse muziek- en rap-artiesten timmeren aan de weg, zoals de groepen Thidrin en Ithran Thawmat.

Geschreven Amazigh

Zoals al werd opgemerkt, is er geen vaste schrifttraditie in het Amazigh. Dat betekent niet dat het Amazigh nooit geschreven werd. De eerste geschreven teksten in het Amazigh dateren van de vierde eeuw voor Christus.[2] Het gebruikte schrift was Tifinagh, dat bestaat uit een alfabet met een beperkt aantal lettersymbolen voor de diverse klanken. Het Tasjelhit kent een bescheiden geschreven traditie vanaf de twaalfde eeuw.[3] De klassieke teksten in het Tasjelhit werden in Arabische letters geschreven. Het waren meestal teksten met een religieuze boodschap of vertalingen van plantennamen en traditionele medicijnen. Van literatuur in de vorm van poëzie of proza was geen sprake. In de negentiende eeuw werden verhalen en liederen die door de lokale bevolking werden gezongen in het Tarifit geschreven. Het ging meestal om transcripties in het Latijnse alfabet, uitgevoerd door Franse en Spaanse onderzoekers. Twee edities van de bijbel in het Tarifit (van de Ait Temsaman) werden in 1887 en 1890 in Londen gepubliceerd.

Sinds het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw is er sprake van een geschreven literatuur in het Tarifit door Tarifitsprekers zelf. Deze literatuur wordt ofwel in het Latijnse alfabet ofwel in het Arabische alfabet geschreven. Tarifit-schrijvers die in het buitenland zijn gevestigd, kiezen doorgaans voor het

Latijnse schrift. De schriftproblematiek werd tot voor kort (zie boven) versterkt door de afwezigheid van een officieel en algemeen geaccepteerd alfabet. Binnen elk van de drie alfabetten – Arabisch, Latijn en Tifinagh – wordt veel geïmproviseerd. In een onderzoek naar schriftvoorkeur van Amazightaligen[4] wordt nagegaan hoe men een bepaalde gedicteerde zin zou schrijven. Respondenten mochten kiezen welk alfabet ze zouden gebruiken om in te schrijven. Het Arabische, Latijnse en Tifinagh alfabet bleken in gelijke mate gebruikt te worden, maar de variatie binnen het gekozen schrift bleek enorm. Gevraagd naar de uiteindelijke voorkeur bleek het Tifinagh het meest gewild, op de voet gevolgd door het Latijn. Het is interessant hoe in het migratiegebied de schriftproblematiek en de leermiddelen zich zullen ontwikkelen nu in Marokko besloten is het Tifinagh als alfabet voor het Amazigh te gebruiken.

Amazigh-literatuur

De Amazigh-literaire activiteiten in Nederland hebben vooral betrekking op poëzie. De Marokkaanse Amazigh-gemeenschap heeft inmiddels een aantal dichters voortgebracht die hun poëzie op literaire avonden voordragen en die publiceren in het Amazigh, soms vergezeld van een vertaling in het Nederlands. Bekende dichters zijn Mohamed Chacha, Ahmed Essadki, Mimoun El Walid en Ahmed Ziani. Mustapha Ayned geniet bekendheid als zanger en acteur. Sinds enige tijd nemen Amazigh-schrijvers en dichters deel aan de El Hizjra cultuur- en literatuurfestivals. Daarnaast is een tweetalige verzameling sprookjes in het Amazigh en het Nederlands verschenen met CD[5] en in 2004 een tweede bundel[6] (zie ook 'In Nederland verschenen literaire werken in het Tarifit', blz. 157). Overigens is de in het Nederlands schrijvende Abdelkader Benali, winnaar van de Libris literatuurprijs 2003, van Amazigh-afkomst.

Onderwijs in het Amazigh

Tot aan de nieuwe OALT-wet (Onderwijs Allochtone Levende Talen), van kracht sinds september 1998, kon de Marokkaanse gemeenschap in Nederland geen andere taal kiezen dan Modern Standaard Arabisch in het kader van het Onderwijs in de Eigen Taal (OET, sinds 1987, eerder OETC, Onderwijs in de Eigen Taal en Cultuur). Modern Standaard Arabisch was als vanzelfsprekend de aangeboden taal voor kinderen van Marokkaanse herkomst, gezien het feit dat het OET(C) in de officiële taal van het land van herkomst moest worden gegeven en dat is in Marokko immers het Modern Standaard Arabisch.

In de praktijk veranderde er weinig na de implementatie van de OALT-wet in 1998. Hoewel de officiële taal van het land van herkomst niet als vanzelfsprekend aangeboden hoefde te worden (en ook het Amazigh gegeven zou kunnen worden), bleek dat daar weinig van terechtkwam, ondanks een ontluikende belangstelling. Op dit moment is ook de OALT-wet van 1998 afgeschaft en daarmee het hele OALT-onderwijs.

Niettemin blijft er belangstelling voor Aamazigh-onderwijs. De eerste omvangrijke taalpeiling in Nederland waarbij het Amazigh op een vragenlijst werd vermeld, werd uitgevoerd in de gemeente Den Haag[7] op scholen voor basis- en voortgezet onderwijs. De resultaten van de taalpeiling in het basisonderwijs laten zien dat van de 1830 geënquêteerde ouders met Amazigh als thuistaal 12% (223) belangstelling toont voor onderwijs in het Amazigh. In het voortgezet onderwijs toont 10% van de 967 leerlingen met Amazigh als thuistaal belangstelling voor het leren van het Amazigh.[8] Deze resultaten zijn opvallend te noemen. Wegens de lage status van het Amazigh, zijn afwezigheid in de meeste domeinen buiten de familie en vriendenkring, het ontbreken van een algemeen geaccepteerd schriftsysteem en het geringe aantal publicaties in het Amazigh zou men een veel kleinere belangstelling voor onderwijs in deze taal verwachten.

Met betrekking tot leermiddelen valt het volgende te melden. In het kader van het Comenius Actie-11-programma van de Europese Unie is een curriculum ontwikkeld voor het Amazigh van de Rif, Marokkaans-Arabisch, Koerdisch en Turks in het basisonderwijs.[9] Sommige leermiddelen zijn uit het Nederlands naar het Amazigh vertaald, zoals *De Schatkist*.[10] Het *Opstap-Opnieuw*-programma kent ook een Amazigh-versie. Er is een groeiende behoefte aan leermiddelen, zeker nu de betrokken gemeenschap belangstelling heeft getoond voor het leren en onderwijzen van Amazigh op school.

In Vlaanderen en Wallonië is geen sprake van Onderwijs Eigen Taal, noch in het Arabisch, noch in het Berbers. Dit wordt veroorzaakt door de strenge taalwetten in beide regio's. Die voorzien erin dat Nederlands als eerste taal wordt onderwezen in het basisonderwijs in Vlaanderen en Frans in Wallonië. In Vlaanderen kan het Frans als tweede taal gekozen worden en in Wallonië is dat Nederlands, Duits of Engels. In Brussel zijn de Nederlandstalige kinderen verplicht Frans als tweede taal te leren en de Franstalige Nederlands. Er is in België derhalve geen ruimte voor officieel taalonderwijs anders dan in deze talen. Wel zijn in het kader van onderwijsakkoorden tussen Vlaanderen en Wallonië en Marokko op experimentele basis lessen Arabisch georganiseerd voor Marokkaanse kinderen. Dit experiment heeft echter geen enkel formeel vervolg gehad.[11] Overigens heeft dit experiment niet in de Brusselse regio plaatsgevonden, aangezien daar andere taalwetten van toepassing zijn.[12]

In Frankrijk is er geen sprake van door de overheid georganiseerd onderwijs in het Amazigh. Het basisonderwijs kent een programma van Enseignement Précoce de Langues Vivantes waarin met name het Engels en Spaans erg populair zijn. Sporadisch wordt ook het Arabisch aangeboden, maar procentueel neemt het aandeel onderwijs Arabisch niet meer dan 0,3% van het totale taalonderwijsaanbod in. In het Franse INALCO wordt tot op heden geen Amazigh aangeboden, hoewel de toenmalige

Franse minister van Onderwijs, Jack Lang, in 2002 besloten had het Amazigh als vak op de basisschool aan te bieden. In het Franse OALT ligt de eerste verantwoordelijkheid bij de onderwijsautoriteiten van de landen van herkomst, en deze bieden uitsluitend Standaard Arabisch aan. In het voortgezet onderwijs kent Frankrijk de unieke situatie dat leerlingen zich in een dertigtal jaarlijks vast te stellen talen kunnen voorbereiden op een eindexamen in deze talen. Het cijfer voor deze taal figureert dan op het diploma. Sinds jaar en dag wordt ook het Amazigh aangeboden. Leerlingen kunnen zich op scholen echter niet op dit examen voorbereiden. Ze moeten zelf voorzien in eventuele instructie. De examens Amazigh worden in het Latijn afgenomen. Het Amazigh-examen wordt begeleid en ontwikkeld door medewerkers van het INALCO te Parijs, het Institut National des Langues et Civilisations Orientales, een instituut dat een lange traditie kent in het bestuderen en onderwijzen van onder andere het Amazigh. In 1995 namen 1534 kandidaten aan dit examen deel. 23% opteerde voor een examen in het Tashelhit, 77% voor een examen in het Kabylisch. Na 1995 daalde het aantal examenkandidaten enigszins om vervolgens weer te stijgen. In 2002 en 2003 waren er 1852 kandidaten voor het Amazigh-eindexamen. Sinds 2002 veranderen de verhoudingen ook enigszins in het voordeel van de Marokkaanse variëteiten van het Amazigh: er zijn ongeveer 600 kandidaten voor het Tashelhit, 400 voor het Tarifit en 800 voor het Kabylisch. Met name in de Académies van Lille en Amiens is er een sterke groei van de Marokkaanse kandidaten, en dan voor het Tarifit.

Noten

Noot van de vertalers en redacteuren

1 Zie noot 5 in hoofdstuk 1.
2 Obdeijn e.a., 1999.

1 *Imazighen zijn de Berbers*

1 *Encyclopédie Berbère*, deel IV, p. 563.
2 De Foucauld, 1951; deel II.
De Maghreb is het gebied dat loopt van Libië tot Mauritanië.
3 *Encyclopédie berbère*.
4 De Foucauld, 1951.
5 Chafik zet Berbers consequent tussen aanhalingstekens. Wij, de vertalers, hebben er echter voor gekozen dat niet te doen.
6 Gaffiot, 1934, p. 956.
7 Camps, 1980; op basis van Herodotus.
8 Bailly, 1894, 1190.
9 Scylax in Roget, 1924; Cesar, 1949, in vertaling van Bouvert.
10 In vertaling Desanges, 1980.
11 Fournel, 1879.
12 De Foucauld, 1951, IV, 1588.

2 *Waarom werden de Imazighen Berbers genoemd?*

1 Gaffiot, 1934, 207.
2 Rachet, 1970.
3 Benabou, 1976.
4 Citaat uit Ibn Manzoer, artikel 'Koerd'.
5 De Masjrek is het gebied van het Midden-Oosten.

3 *De oorsprong van de Imazighen*

1 Camps, 1980.
2 Deze informatie is verkregen via persoonlijke correspondentie met de Franse onderzoeker Christian Robin, redacteur van het katern van *l'Arabie du Sud* dat zich bezighoudt met de beschaving op het zuidelijke schiereiland vóór de komst van de islam.

4 *De Imazighen in de voorislamitische tijd*

1 Decret & Fantar, 1981.
2 Fournel, 1879, gebaseerd op Diodorus, Polubios en anderen.
3 Fournel, 1879.
4 Aymard & Auboyer, 1967.
5 Ibn Manzoer, artikel 'Tha't' of 'Snipverkouden zijn'.
6 Fournel, 1879.
7 Fournel, 1879.
8 Fournel, 1879.
9 Pereti, z.j.
10 Decret & Fantar, 1981.
11 Decret & Fantar, 1981.
12 Tlatli, 1978; Gsell, 1920-1928.
13 Gsell, 1920-1928.
14 Decret & Fantar, 1981.
15 Benabou, 1977b.

16 Fournel, 1879.
17 Rachet, 1970.

5 *De Imazighen en de islam*

1 Ibn ᶜAbd al-Hakam, 1964.
2 Benabou, 1976.
3 Julien, 1986.
4 Mandouze, 1978, 1982.
5 AH = Ante Hizjra; Hizjra, het jaar 622 AD, is het begin van de islamitische jaartelling.

6 *De Amazigh-cultuur*

1 Cohen, 1956.
2 Boukous, 1979.
3 Galand, 1979; *Encyclopédie berbère*, IV, 563.
4 Basset, 1929.
5 Basset, 1949.
6 Basset, 1949.
7 Rinn, 1889.
8 Amrir, 1987.
9 Camps, 1980.
10 Pereti, z.j.; Camps, 1980.
11 Rinn, 1889.
12 Camps, 1980.
13 Marcy, 1937; Chabot, 1940-1941; Reygasse, 1932.
14 Chabot, 1940-1941.
15 Camps, 1980.
16 Zie hoofdstuk 10 voor de meest recente ontwikkelingen van het Amazigh-schrift, het Tifinagh.
17 Zie: Laoust, 1931; Mammeri, 1982; De Foucauld, 1951; Renisio, 1932; Amrir, 1987; Chafik, 1987.
18 Zie hoofdstuk 10 voor de meest recente ontwikkelingen op het gebied van Amazigh-zang en poëzie.

19 Camps, 1980.
20 Tel Sidi Soelaimaan; zie Decret & Fantar, 1981.
21 Zie Plinius de Oudere, 1980, p. 226.
22 Decret & Fantar, 1981.
23 Chabot, 1940-1941.
24 Tlatli, 1978.
25 Tlatli, 1978.
26 Silius Italicus, 1979.
27 Benabou, 1977a.
28 Gsell, 1920-1928; Fournel, 1879.
29 Benabou, 1977a.
30 Gsell, 1920-1928; Benabou 1977a.
31 Brunnel & Jouanny, 1976.
32 Brunnel & Jouanny, 1976.
33 Pereti, z.j.
34 Brunnel & Jouanny, 1976.
35 Edon, 1939.
36 Decret & Fantar, 1981.
37 Brunnel & Jouanny, 1976.
38 De koran is verdeeld in 60 *ahzaab* of 'delen'.

7 *De arabisering van de Imazighen*

1 Ibn Marzoeq Al-Tilmasaani, 1981.
2 Marcais, 1913.
3 *Bulletin de l'enseignement*, 1920.
4 *Horaires, programmes, instructions*, 1950.
5 Drague, 1951.
6 Zie voor de grondwetteksten ook hoofdstuk 10.

8 *Het specifieke van de Imazighen*

1 Al-Naasiri, 1954.
2 Agnouche, 1987.
3 Jacques-Meunie, 1964.
4 Gsell, 1920-1928.
5 Mialaret, 1981.

9 *De Imazighen in de geschiedschrijving*

1 Ferro, 1985.
2 Fournel, 1879.
3 Hassan, 1964.
4 Ibn Khaldoen, 1959, pp. 216-217.

10 *De recente geschiedenis*

1 Extra e.a., 2002.
2 Brett & Fentress, 1996.
3 El Aissati & El Ayoubi, te verschijnen.
4 Van den Boogert, 1995b.
5 Kossmann, 1997b.
6 Kossmann, 2003.
7 Van der Avoird e.a., 2000.
8 Aarssen, Broeder & Extra, 1998.
9 E-rramdani, Raha & De Santos Tírado, 1998; E-rramdani & Raha, 2000a, 2000b; Banhakeia, 2001.
10 *De Schatkist*, 1996.
11 Zie Damen, 1998; Masthoff, 1998.
12 Zie Verlot e.a., 2003.

Bibliografie

Bibliografie van hoofdstuk 1 tot en met 9

Europeestalige bronnen

Agnouche, A. (1987). *Histoire politique du Maroc.* Casablanca: Afrique Orient.

Akkache, A. (1968). *Tacfarinas.* Algiers: SNED.

Aymard, A. & J. Auboyer (1967). *Histoire générale des civilisations.* Parijs: PUF, deel I en II.

Bailly, A. (1894). *Dictionnaire Grec-Français* (11e druk). Parijs: Hachette.

Basset, A. (1929). *La langue berbère.* Parijs: E. Leroux.

Basset, A. (1949). Quelques considérations sur la langue berbère, in: *Revue du monde non-chrétien,* nr. 11, 12 p.

Benabou, M. (1976). *La résistance africaine à la romanisation.* Parijs: Maspéro.

Benabou, M. (1977a). Juba II ou l'africanité vassale de Rome, in: *Les Africains.* Parijs: Editions Jeune-Afrique, 141-165.

Benabou, M. (1977b). Tacfarinas: Insurgé berbère contre la colonisation romaine, in: *Les Africains.* Parijs: Editions Jeune-Afrique, 293-313.

Bernard, J. (1983). *Le sang et l'histoire.* Parijs: Buchet-Chastel.

Berthier, A. (1981). *La Numidie, Rome et le Maghreb.* Parijs: Picard.

Bouchenaki, M. (1977). Jugurtha: un roi berbère et sa guerre contre Rome, in: *Les Africains.* Parijs: Editions Jeune-Afrique, 165-191.

Boukous, A. (1979). Le profil sociolinguistique du Maroc, in: *BESM*, nr. 140, 5-31 (speciaal nummer over Marokkaanse volkscultuur).

Brunnel, P. & R. Jouanny (1976). *Les grands écrivains du monde.* Parijs: F. Nathan.

Bulletin de l'enseignement publique au Maroc (1920). Nr. 24, 302-438.

Camps, G. (1980). *Berbères: Aux marges de l'histoire.* Toulouse: Hespérides.

Cesar, Julius (1949). *Guerre d'Afrique* [tekst geredigeerd en vertaald door A. Bouvert]. Parijs: Les Belles Lettres.

Chabot, J.B. (1940-1941). *Recueil des inscriptions libyques.* Parijs: Imprimerie Nationale.

Chafik, M. (1984). En ce qui concerne les noms de Masinissa et Jugurtha, in: *Französisch Heute.* Frankfurt, juni 1984 (Spécial Maghreb).

Chelhod. J. (1984). *L'Arabie du Sud.* Parijs: Maissonneuve.

Chottin, A. (1939). *Tableau de la musique marocaine.* Parijs: Geuthner.

Cohen, M. (1956). *Pour une sociologie du langage.* Parijs: A. Michel.

Decret, F. & M. Fantar (1981). *L'Afrique du Nord dans l'anitiquité.* Parijs: Payot.

Drague, G. (1951). *Esquisse d'histoire religieuse du Maroc.* Parijs: J. Peyronnet.

Edon, G. (1939). *Dictionnaire Français-Latin.* Parijs: Librarie Eugène Belin (13e druk).

Elisseeff, V., Wiet Naaudou, & G. Wolff (z.j.). *Histoire du développement culturel et scientifique de l'humanité.* Parijs: UNESCO, deel III.

Encyclopédie berbère (z.j.). Aix-en-Provence: EDISUD, deel IV.

Ferro, M. (1981). *Comment on raconte l'histoire aux enfants.* Parijs: Payot.

Ferro, M. (1985). *L'histoire sous surveillance.* Parijs: Calmann-Levy.

Foucauld, Ch. de (1951). *Dictionnaire Touareg-Français.* Parijs: Imprimerie Nationale (4 delen).

Fournel, H. (1879). *Les Berbères*. Parijs: Imprimerie Nationale, deel 1.
Gaffiot, F. (1934). *Dictionnaire Latin-Français*. Parijs: Hachette.
Galand, L. (1979). *Langue et littérature berbères*. Parijs: CNRS.
Gsell, S. (1920-1928). *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord*. Parijs: Hachette, 8 delen.
Hanotaux, G. (1935-1940). *Histoire de la Nation Egyptienne*. Parijs: Plon, 7 delen.
Horaires, programmes, instructions (1950). Rabat: Direction de l'Instruction Publique.
Jacques-Meunie, Dj. (1951). *Greniers – citadelles du Maroc*. Parijs: Arts et Métiers, 2 delen.
Jacques-Meunie, Dj. (1964). *Le prix du sang chez les Berbères de l'Atlas*. Parijs: Imprimerie Nationale.
Julien, Charles-André (1986). *Histoire de l'Afrique du Nord*. Parijs: Payot, 2 delen.
Laoust, E. (1931). *Siwa: son parler*. Parijs: E. Leroux.
Laoust, E. (1939). *Cours de berbère marocain*. Parijs: Geuthner.
Lefebvre, G. (1955). *Grammaire de l'Egyptien classique*. Cairo: Institut Français d'Archéologie Orientale.
Locquin, M. (1980). Zonder titel, in: *Science et Vie*, nr. 31.
Mammeri, M. (1982). *Les Isefra: Poèmes de Si Mohand ou Mhand*. Parijs: Maspéro.
Mandouze, A. (1978). Saint Augustin 354-430: Une africanité en question, in: *Les Africains*. Parijs: Editions Jeune-Afrique, 73-103.
Mandouze, A. (1982). *Prosopographie de l'Afrique chrétienne*. Parijs: CNRS.
Marcais, G. (1913). *Les Arabes en Berbérie du 11ème au 14ème siècle*. Parijs: E. Leroux.
Marcy, G. (1936). *Les inscriptions libyques bilingues*. Parijs: Imprimerie Nationale.
Marcy, G. (1937). Introduction à un déchiffrement méthodique des inscriptions tifinagh du Sahara central, in: *Hesperis*, deel 2 1937, 89-118.

Meillet, A. & J. Vendryes (1979). *Traité de grammaire comparée des langues classiques.* Parijs: Honoré Champion.

Mialaret, G. (1981). *Histoire mondiale de l'éducation.* Parijs: PUF, deel 1.

Pereti, L. (z.j.). *Histoire du développement culturel et scientifique.* Parijs: UNESCO, deel II.

Plinius de Oudere (1980). *Histoire naturelle, Boek V* [tekst geredigeerd en vertaald door Jehan Desanges]. Parijs: Les Belles Lettres.

Rachet, M. (1970). Rome et les Berbères, in: *Latomus, revue d'études latines.*

Renisio, A. (1932). *Etudes sur les dialectes berbères.* Parijs: E. Leroux.

Répertoire alphabétique des confédérations de tribus, des tribus, des fractions de tribus et des agglomérations de la zone française de l'Empire chérifien au 1er novembre 1939 (1939). Casablanca.

Reygasse, M. (1932). *Contribution des gravures rupestres et inscriptions tifinagh du Sahara central.* Algiers: J. Carbonnel.

Reyniers, F. (1930). *Taougrat.* Parijs: Geuthner.

Rinn, L. (1889). *Les origines Berbères.* Algiers: A. Jordan.

Roget, R. (1924). *Le Maroc chez les auteurs anciens.* Parijs: Les Belles Lettres.

Saint-Quentin, L. (1949). *3000 ans avec les berbères.* Parijs: Delagrave.

Sallustius (1971). *Bellum jugurthinum* [tekst geredigeerd en vertaald door Alfred Ernouti]. Parijs: Les Belles Lettres.

Silius Italicus (1979). *La guerre punique, deel 1, boeken I-IV* [tekst geredigeerd en vertaald door Pierre Minoconi en Georges Devallet]. Parijs: Les Belles Lettres.

Tlatli, S.E. (1978). *La Carthage punique.* Parijs: Librairie d'Amérique et d'Orient/Maissonneuve.

Arabischtalige bronnen

ᶜAbd al-Razaq, M. I. (1976). *Al-Khawaarij fi bilaad al-Maghrib*. Casablanca: Daar al-thaqaafa.

Al-Idriessi (1957). *Noezha al-moeshtaaq fi ikhtiraaq al-ᶜaafaaq* [geredigeerd door Henry Peres]. Algiers: Daar al-koetoeb.

Al-Jaznaa'i, A. (z.j.). *Jany zoehra alaas fi binaa' madiena Fas*. [z.p.]

Al-Naasiri, A. (1954). *Kitaab al-istiqsaa*. Casablanca: Daar al-kitaab.

Al-Saafi, M. A. (1983). *Oessaan samied nnin*. Casablanca: Matbaᶜa al-Andaloes.

Amrir, O. (1987). *Al-Shiᶜr al-'Amaazighiyy al-mansoeb ilaa Sidi Hamoe al-Taalib*. Casablanca: Matbaᶜa al-taysir.

Chafik, M. (1987/1408). Al-Shiᶜr al-'Amaazighi wa al-moeqaawama al-moesallaha fi al'Atlas al-Moetawassit wa sharqi al'Atlas al-Kabier, in: *Majalla al-'akaadiemiyya*, 4.

Hassan, I. H. (1964). *Tariekh al-'islam*, deel 1, 7. Cairo: Maktaba al-nahda al-misriyya.

Ibn ᶜAbd al-Hakam (1964). *Foetoeh Ifriqiyya wa al-Andaloes* [geredigeerd door Abdallah al-Tabaaᶜ.] Beiroet: Daar al-kitaab al-loebnani.

Ibn ᶜAbd al-ᶜAziem al-'Azmoeri (z.j.). *Bahja al-naazirien wa-'uns al-haadirien wa wasiela rabb al-ᶜaalamien fie manaaqib rijaal 'amghaar al-saalihien*. Rabat: Manuscript uit de Khizaana ᶜaamma, nummer 1501.

Ibn Abi Zarᶜ (z.j.). *Rawd al-qartas*.

Ibn Khaldoen (1959). *Al-Moeqaddima*, deel 1. Beiroet: Daar al-kitaab al-loebnani.

Ibn Marzoeq al-Tilmasaani, M. (1981/1401). *Al-Moesnad al-sahih al-hassan fi ma'aathir wa mahaamis mawlaanaa Ibn al-Hassan* [geredigeerd door Maria Jesus Perreira, gepresenteerd door M. Boeᶜ Ayaad.] Algiers: al-Sharika al-wataniyya lil-nashr wa lil-tawzieᶜ.

Ibn Manzoer (z.j.). *Lisaan al-ᶜArab*. [z.p.]

Moejammaᶜ al-loegha al-ᶜArabiyya (z.j.). *Moeᶜjam 'alfaaz al-qoer-'aan al-kariem*. [z.p.]

Moestaawi, M. (1976). *'Iskraaf*. Casablanca: Daar al-kitaab.
Moestaawi, M. (1979). *Tadsad-yemttaawen*. Casablanca: Daar al-kitaab.
Saatic, al-Hoesri (1953). *Diraasaat ʿan moeqaddima Ibn Khaldoen*. Cairo: Daar al-maʿaarif.

Bibliografie van hoofdstuk 10 en andere literatuurverwijzingen naar Amazigh en Imazighen

Aarssen, J., P. Broeder & G. Extra (1998). *Allochtone talen in het voortgezet onderwijs*. Den Haag: VNG Uitgeverij.
Aarts, R., J. J. de Ruiter & L. Verhoeven (1993). Tweetaligheid en schoolsucces. In: *Studies in Meertaligheid* 4. Tilburg: Tilburg University Press.
Aissati, A. el (1998). L'amazigh (berbère) et le dynamisme identitaire au Maroc et en Algérie. *SGMOIK/SSMOCI Bulletin Minorité-Majorité*, *4* (1), 4-8.
Aissati, A. el (2002). Verandering en verankering. Taal en identiteit bij jonge Marokkanen, in: H. Bennis, G. Extra, P. Muysken & J. Nortier (red.), *Een buurt in beweging. Talen en culturen in het Utrechtse Lombok en Transvaal*. Amsterdam: Aksant, 251-262.
Aissati, A. el & P. Bos (1998). Arabic and Berber in the Netherlands and France. In: G. Extra & J. Maartens (red.), *Multilingualism in a multicultural context. Case studies on South Africa and Western Europe*. Tilburg: Tilburg University Press, Studies in Multilingualism 10, 179-194.
Aissati, A. el & M. El Ayoubi (te verschijnen). Choix d'un alphabet chez les jeunes marocains d'origine berbère. In : A. El Aissati, M. El Ayoubi & R. Otten (red.), *Actes de la Table Ronde 'Vers une standardisation du Tarifit: problèmes théoriques et solutions pratiques'* (november 1996).
Aissati, A. el & J. J. de Ruiter (1998). Spelenderwijs leren kinderen Berbers en Koerdisch. *Uitleg*, 24 (14), 8-12.

Aissati, A. el & J. J. de Ruiter (1999). Tarifit als casus. Onderwijs in de eigen taal. *Vernieuwing, Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding*, 58, 4, 7-9.

Akinci, M.-A, J. J. de Ruiter & F. Sanagustin (2004). *Le plurilinguisme à Lyon.* Parijs: l'Harmattan.

Appel, R. & P. Muysken (1987). *Language contact and bilingualism.* Londen: Edward Arnold.

Avoird van der, T., G. Extra, K. Ya-mur & K. Broekhof (2000). *Elke taal is een mens. Peiling van* OALT*-behoeften onder ouders van basisscholieren in Den Haag.* Tilburg/Utrecht: Babylon/Sardes.

Banhakeia, H. (2001). *Iles inu (Mijn eigen taal in het Raifit voor het basisonderwijs)*, 3. Tilburg: Tilburg University Press, Syntax Datura.

Bennis, H., G. Extra, P. Muysken & J. Nortier (red.) (2001). *Een buurt in beweging. Talen en culturen in het Utrechtse Lombok en Transvaal.* Amsterdam: Aksant.

Bentahila, A. & E. Davies (1992). Convergence and Divergence. In: W. Fase, K. Jaspaert & S. Kroon (red.), Maintenance and Loss of Minority Languages. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 197-210. *Studies in Bilingualism* 1.

Boogert, N. van den (1995a). *Catalogue des manuscrits arabes et berbères du Fonds Roux.* Aix-en-Provence: IREMAM.

Boogert, N. van den (1995b). *Muhammad Awzal and the Berber literary tradition of the Sous.* Leiden: proefschrift.

Boogert, N. van den (1997). *The Berber literary tradition of the Sous: with an edition and translation of 'The Ocean of tears' by Muhammad Awzal (d. 1749).* Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.

Boogert, N. van den (1998). *La révélation des énigmes : lexiques araboberbères des* XVII*e et* XVIII*e siècle.* Aix-Marseille: CNRS-Universités d'Aix-Marseille I-III Aix-en-Provence: Institut de recherches et d'études sur le Monde Arabe et Musulman (IREMAM).

Brett, M. & E. Fentress (1996). *The Berbers.* Oxford: Blackwell Publishers.

Broeder P. & G. Extra (1995). *Minderheidsgroepen en minderheidstalen*. Den Haag: VNG Uitgeverij.

Cadi, K. (1987). *Système verbal rifain: forme et sens linguistique Tamazight (nord marocain)*. Parijs: SELAF.

Caubet, D. (2004). *Les mots du bled. Création contemporaine en langues maternelles, les artistes ont la parole*. Parijs: l'Harmattan.

Caubet, D. (2004). *Du Rif au Pays-Bas: Artistes marocains de Hollande ou hollandais du Maroc?* (voorlopige titel). Casablanca: Tarik Éditions.

Damen, M. (1998). La communauté flamande de Belgique, in: H. Obdeijn & J.J. de Ruiter (red.). *Le Maroc au coeur de l'Europe. L'enseignement de la langue et culture d'origine (ELCO) aux élèves marocains dans cinq pays européens*. Tilburg: Tilburg University Press, Syntax Datura, 171-212.

Driessen, G. (1991). Landstaal of moedertaal? Het problematische karakter van de 'eigen taal' binnen het Marokkaanse OET(C). *Migrantenstudies 7*, 2-14.

Ennaji, M. (1997). The Sociology of Berber: change and continuity. *International Journal of the Sociology of Language* 123, 23-40.

Ennaji, M. (2005). *Multilingualism, Cultural Identity and Education in Morocco*. Boston: Kluwer.

E-rramdani, Y. (1997). Une perspective sociolinguistique sur le développement bilingue (berbère-néerlandais) chez les enfants marocains aux Pays-Bas. In M. Tilmatine (red.). *Enseignement des langues d'origine et immigration nord-africaine en Europe: Langue maternelle ou langue d'Etat?* Parijs: INALCO-CEDREA-CRB, 125-139.

E-rramdani, Y. (1998). Les enfants marocains aux Pays-Bas. Quelle langue parlent-ils avec qui et pourquoi? *Cahiers du Centre d'Etudes sur les Mouvements Migratoires Maghrébins*, 6 (6), 71-82.

E-rramdani, Y. (1999a). Relation between input and output in bilingual development. A study of Moroccan berberophone children in the Netherlands. *Dialogos Hispanicos*, 23, 455-472.

E-rramdani, Y. (1999b). Tweetalige ontwikkeling in context: het Berbers en het Nederlands van in Nederland wonende kinderen. *Toegepaste taalwetenschap in artikelen* 61 (1), 35-47.

E-Rramdani, Y. (2001). Developing language proficiency tests for Tarifit-Berber: From theory to practice, in: *FAB Frankfurter Afrikanistische Blätter*, 13, 45-64.

E-Rramdani, Y. (2002). The Acquisition of the Plural in Tarifit-Berber between bilingual and monolingual children, in: *TTL: Tijdschrift voor Toegepaste Linguistiek*, 137-138, 313-340.

E-rramdani, Y. (2003). Acquiring Tarifit-Berber by Children in the Netherlands and Morocco. Amsterdam: Aksant, *Studies in Meertaligheid/Studies in Multilingualism*, 3.

E-Rramdani, Y. & A. El Aissati (2001). Berbers, in: G. Extra & J. J. de Ruiter (red.), *Babylon aan de Noordzee. Nieuwe talen in Nederland.* Amsterdam: Bulaaq, 61-76.

E-rramdani, Y. & R. Raha (2000a). *Iles inu (Mijn eigen taal in het Tarifit voor het basisonderwijs).* Tekstboek, 2. Tilburg: Tilburg University Press, Syntax Datura.

E-rramdani, Y. & R. Raha (2000b). *Iles inu (Mijn eigen taal in het Tarifit voor het basisonderwijs).* Oefenboek, 2. Tilburg: Tilburg University Press, Syntax Datura (met cassette).

E-rramdani, Y., R. Raha & M. De Santos Tírado (1998). *Iles inu (Mijn eigen taal in het Tarifit voor het basisonderwijs)*, 1. Tilburg: Tilburg University Press, Syntax Datura (met cassette).

E-Rramdani, Y. & J. J. de Ruiter (1995). Le développement bilingue (berbère-néerlandais) des enfants marocains aux Pays-Bas. In P. Bos (red.), *Langues du Maroc: aspects linguistiques dans un contexte minoritaire, 33-39.* Tilburg: Tilburg University Press.

Extra, G., R. Aarts, T. van den Avoird, P. Broeder & K. Yağmur (2002). *De ander talen van Nederland thuis en op school.* Muiderberg: Coutinho.

Gravel, L.-A. (1979). *A Sociolinguistic Investigation of Multilingualism in Morocco.* New York: proefschrift Columbia University Teachers College.

Kossmann, M. (1997a). *Grammaire du parler berbère de Figuig (Maroc oriental)*. Parijs/Leuven: Peeters.

Kossmann, M. (1997b). *Berber sprookjes uit Noord-Marokko* (opgetekend door Abdelkader Bezzazi, uit het Berber vertaald en uitgeleid door Maarten Kossmann). Amsterdam: Bulaaq.

Kossmann, M. (1999a). *Essai sur la phonologie historique du berbère*. Keulen: Rüdiger Köppe Verlag.

Kossmann, M. (1999b). Das nordafrikanische Rapunzelmärchen. *Rocznik orientalistyczny* LII/2, 27-56.

Kossmann, M. (2000a). *Esquisse grammaticale du rifain oriental*. Parijs/Leuven: Peeters.

Kossmann, M. (2000b). A Study of Eastern Moroccan Fairy Tales. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, *Folklore Fellows' Communications*, 274.

Kossmann, M. (2001a). Les désinences modales en berbère. *Rivista degli Studi Orientali*, 74, 25-39.

Kossmann, M. (2001b). The origin of the Glottal Stop in Zenaga and its Reflexes in the other Berber Languages. *Afrika und Übersee*, 84, 61-100.

Kossmann, M. (2002). L'origine de l'aoriste intensif en berbère. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 97/1, 353-370.

Kossmann, M. (2003). *De menseneetster*. Amsterdam: Bulaaq.

Masthoff, P. (1998). La communauté française de Belgique, in: H. Obdeijn & J.J. de Ruiter (red.). *Le Maroc au coeur de l'Europe. L'enseignement de la langue et culture d'origine* (ELCO) *aux élèves marocains dans cinq pays européens*. Tilburg: Tilburg University Press, Syntax Datura, 111-169.

Obdeijn, H., P. de Mas & Ph. Hermans (1999). *Geschiedenis van Marokko*. Amsterdam/Leuven: Bulaaq/Halewyck.

Obdeijn, H. & J.J. de Ruiter (red.) (1998). *Le Maroc au coeur de l'Europe. L'enseignement de la langue et culture d'origine* (ELCO) *aux élèves marocains dans cinq pays européens*. Tilburg: Tilburg University Press, Syntax Datura.

Otten, R. (1990). La langue berbère aux Pays-Bas. Les vicissitudes

d'une langue immigrée, in: *Le Maroc et la Hollande: actes de la deuxième rencontre universitaire, 289-306.* Rabat: Université Mohammed v.

Otten, R. & J. J. de Ruiter (1993). Moroccan Arabic and Berber. In G. Extra & L. Verhoeven (red.), *Community languages in the Netherlands.* Amsterdam: Swets & Zeitlinger, 143-174.

Ruiter, J. J. de (1989). *Young Moroccans in the Netherlands: an integral approach to their language situation and acquistion.* Utrecht: proefschrift Universiteit Utrecht.

Ruiter, J.J. de (1990). La langue berbère aux Pays-Bas et la deuxième génération, in: *Le Maroc et la Hollande. Actes de la deuxième rencontre universitaire, Série Colloques et Seminaires* 16. Rabat: Faculté des Lettres et des Sciences Humaines, 307-315.

Ruiter, J.J. de (1997). Position of Moroccan berberophone and arabophone pupils between Arabic and French. *Cahiers du Centre d'Etudes sur les Mouvements Migratoires Maghrébins* 5, 139-162.

Ruiter, J.J. de (1999). Le profil sociolinguistique des élèves arabophones et berbérophones dans l'enseignement primaire au Maroc, in: *Awal. Cahiers d'Etudes Berbères,* 19, 33-42.

Ruiter, J.J. de (2001). Analyse (socio-)linguistiqe de la Charte nationale marocaine d'éducation et de formation, in: *L'Arabisant, Journal de l'Association Française des Arabisants (AFDA),* 35, 63-74.

Ruiter, J.J. de (2005, in voorbereiding). *Formé sous la politique linguistique du Maroc. Le profil sociolinguistique des jeunes marocains au début du troisième millénaire.* Paris: l'Harmattan.

Saib, J. (1986). Refléxions sur la phonologie des dialectes berbères du Nord marocain, in: *Langues et Littératures* 5, 271-289.

Spaan, A. (2000). *Etnische groepen in perspectief. Een exploratief onderzoek naar de kernwaarden van etniciteit bij Turken, Koerden, Marokkaans-Arabischtaligen en Berberstaligen.* Tilburg: doctoraalscriptie Universiteit van Tilburg.

Stroomer, H. (1997). *Textes berbères des Aït Ouaouzguite (Ouarzazate/Maroc) recueillis par Pierre Amard.* Aix-en-Provence: Edisud.

Stroomer, H. (red.) (1998a). *Fatima Tabaamrant, Enkele teksten van haar liederen in het Tasjelhiyt Berber (Zuid-Marokko) met een vertaling in het Nederlands,* gemaakt in opdracht van het Intercultureel Centrum RASA Utrecht, ter gelegenheid van het optreden van deze zangeres tijdens het Marokkaans Berbercultuurfestival AMAZIGH, muziek, dans, poëzie, expositie en symposium, 4 t/m 8 november 1998, Brochure, Utrecht.

Stroomer, H. (1998b). Dialect differentiation in Tachelhiyt Berber (Morocco), in: *Actes du 1er congrès Chamito-Sémitique de Fès,* 12-13 mars 1997 (textes réunis par Mohamed El Medlaoui, Saïd Gafaiti et Fouad Saa), p. 37-49.

Stroomer, H. (1998c). Onze contes berbères en Tachelhiyt d'Agadir, *Etudes et Documents Berbères,* 15-16, 115-139.

Stroomer, H. (2000a). An early European source on Berber, in: *Etudes berbères et chamito-sémitiques, Mélanges offerts à Karl-G., Prasse,* réunies par Salem Chaker & Andrzej Zaborski, éditées par Salem Chaker, Parijs/Leuven: Peeters, 303-316.

Stroomer, H. (2000b). Rain ceremonies at Imi n Tala (High Atlas, Morocco). *Almogaren,* 31, 125-132.

Stroomer, H. (2000c). *Textes berbères des Guedmioua et Goundafa (Haut-Atlas, Maroc), basés sur les documents de F. Corjon, J.-M. Franchi et J. Eugène.* Aix-en-Provence: Edisud, 188.

Stroomer, H. (2001). A Tachelhiyt Berber tale from the Goundafa region (High Atlas, Morocco), *New Data and New Methods in Afroasiatic Linguistics, Robert Hetzron in Memoriam.* Wiesbaden: Harrassowitz, 183-193.

Stroomer, H. (2002a). *In de schaduw van het Arabisch,* inaugurele rede uitgesproken op 8 oktober 2002, Universiteit Leiden.

Stroomer, H. (2002b). Tashelhiyt Berber Folktales from Tazerwalt (South Morocco). A linguistic reanalysis of Hans Stumme's Tazerwalt texts with an English translation. *Berber Studies,* 4. Keulen.

Stroomer, H. (2003). Tashelhiyt Berber folktales and riddles from the Ida Ou Tanan region (Western High Atlas, Morocco) Festschrift A. Militarev (60th Birthday), *Orientalia: Papers of the Oriental Institute, issue III, Studia Semitica*, 315-330.

Stroomer, H. (2003). Tashelhiyt Berber texts from the Ayt Brayyim, Lakhsas and Guedmioua region (South Morocco) A linguistic reanalysis of Récits, contes et légendes berbères en Tachelhiyt by Arsène Roux with a translation in English. *Berber Studies* 5. Keulen.

Taifi, M. (1991). *Dictionnaire Tamazight-Français (Parlers du Maroc Central)*. Parijs: l'Harmattan-Awal.

Verlot, M., K. Delrue, G. Extra & K. Yağmur (2003). *Meertaligheid in Brussel. De status van allochtone talen thuis en op school.* Amsterdam: European Cultural Foundation.

Verder lezen, nationaal en internationaal

Boughiche, Kamara (1997). *Langues et littératures berbères des origines à nos jours. Bibiographie internationale et systématique.* Parijs: Awal/Ibis Press.

De bibliografie van Boughiche bevat meer dan 8000 verwijzingen naar nationale en internationale publicaties over het Amazigh en de Amazigh-cultuur.

In Nederland verschenen literaire werken in het Tarifit

Ayned, M. (1996). *Leriq n tili (De pijn van de schaduw)* (korte verhalen in Latijns schrift). Amsterdam: Izaouran.

Bezzazi, A. (1997). *Berbersprookjes uit Noord-Marokko* (boek + CD) (sprookjes in Latijns schrift; tweetalig Tarifit/Nederlands; vertaling Maarten Kossmann). Amsterdam: Bulaaq.

Chacha, M. (1995). *Cway zi tibbuhelya ʿad war tiwi (Een beetje van onrijpe gekheid)* (korte verhalen in Latijns schrift). Amsterdam: Izaouran.

Chacha, M. (1997). *Rez ttabu ad dd teffegh tfukt (Breek het taboe en laat de zon schijnen)* (in Latijns schrift). Amsterdam: Izaouran.

Chacha, M. (1998). *Ajdid umi ittwag celwaw (De blinde vogel)* (korte verhalen in Latijns schrift). Amsterdam: Izaouran.

Chacha, M. (2000). *Abrid gher Yizran (over de geschiedenis van de zang in het Tarifit)* (in Latijns schrift). Amsterdam: Izaouran.

El Ayoubi, M. (2000). *Les merveilles du Rif. Contes bèrbères*. Utrecht: M.Th. Houtsma Stichting.

El Walid, M. (1994). *Zi redja n-tmurt ar rura ujenna (Reikend naar het licht)* (in Latijns schrift; tweetalig Tarifit-Nederlands; vertaling Roel Otten). Reeks Berberpoëzie, 3, Izaouran Utrecht: LED.

El Walid, M. (1996). *Tifardjas (Zwaluwen)* (in Arabisch schrift). Utrecht: Stichting Apuleius.

Essadki, Ahmed. 1997. *Leʿyad n tmurt (Strijdkreet van de aarde)* (gedichten in Latijns schrift; tweetalig; vertaling Roel Otten). Aalsmeer: Dabar Luyten.

Moussaoui, Bouzian. 1994. *Lhemlet tameqqrant (De zondvloed)* (korte verhalen in Arabisch schrift; eentalig). Amsterdam: Stichting Izaouran.

Ouachikh, M'hemmed. 1995. *Ad ugure ar beddu x webrid usegnu (Ik zal lopen op de weg van de wolken tot aan het begin)* (gedichten in Latijns schrift; eentalig). Amsterdam: Stichting Izaouran.

Ziani, A. (1993). *Ad arigh g wezru (In steen zal ik schrijven)* (gedichten

in Arabisch schrift; tweetalig Tarifit-Nederlands; vertaling Roel Otten). Amsterdam: Stichting Izaouran; Utrecht: LED. Reeks Berberpoëzie 1.

Ziani, A. (1997). *Tliwliwt i mulay (Jubelzang voor de bruidegom)* (gedichten in Arabisch schrift; tweetalig Tarifit/Nederlands; vertaling Roel Otten). Amsterdam: El Hizjra.

Lesmaterialen Amazigh

Aarts, R. & J. J. de Ruiter (1998). *Handleiding (in het Duits, Engels, Spaans, Frans, Koerdisch, Nederlands, Tarifit, Turks en Arabisch) bij de serie 'Mijn eigen taal'*. Tilburg: Syntax Datura.

Banhakeia, H. (2001). *Iles inu (Mijn eigen taal, in Tarifit voor het basisonderwijs)*, 3. Tilburg/Oisterwijk: Babylon/Dutch University Press.

Chafik, M. (1991). *Arbaᶜa waᶜarbaᶜuuna darsan fii al-lugha al-ᶜamaazighiyya (Vierenveertig lessen in de Amazigh taal)*. Rabat: Al-Nashr al-ᶜarabiyy al-ᶜifriiqiyy.

E-rramdani, Y., R. Raha & M. De Santos Tírado (1998). *Iles inu (Mijn eigen taal, in Tarifit voor het basisonderwijs)*, 1. Tilburg: Tilburg University Press, Syntax Datura (met cassette).

E-rramdani, Y. & R. Raha (2000a). *Iles inu (Mijn eigen taal, in Tarifit voor het basisonderwijs) Teksten*, 2. Tilburg/Oisterwijk: Babylon/Dutch University Press (met cassette).

E-rramdani, Y. & R. Raha (2000b). *Iles inu (Mijn eigen taal, in Tarifit voor het basisonderwijs) Oefeningen*, 2. Tilburg/Oisterwijk: Babylon/Dutch University Press.

El Aissati, A. (1994). *Nessawal tmazight. (We spreken tamazight)*. Nijmegen: Vereniging Adrar.

Schatkist in het Tarifit (1996). Geschreven in Latijns alfabet. Methode bevat 10 platenboekjes en 10 cassettebandjes. Nijmegen: Lâle.

Tijdschriften in Nederland (gedeeltelijk) in het Tarifit

Adrar-Nieuwsbrief. Kwartaalpublicatie van vereniging Adrar, Nijmegen (sinds 1994, gedeeltelijk in het Tarifit). ISSN 1385-2337.

Rif-Bulletin. (3 keer per jaar). Vereniging Syphax, Utrecht (sinds 1999).

Adressen websites

www.adrar.nl	Vereniging Adrar (in Nederland)
www.syphax.nl	Vereniging Syphax (in Nederland)
www.tamaynut.nl	Stichting Tamaynut (in Nederland)
www.tawiza.nl	Tawiza team (België en Nederland)
www.ircam.ma	Institut Royal de la Culture Amazighe (in Marokko)

Algemene websites

www.congres-mondial-amazigh.org
www.kabyle.com
www.mondeberbere.com
www.tamazgha.org
www.amazighworld.net
www.amazigh.nl

Verder zoeken: op www.berbere.com/toutelesassociations.html wordt bijgehouden welke Amazigh-verenigingen er overal ter wereld bestaan. Op www.ircam.ma staat een lijst van Amazigh-verenigingen in Marokko.

Illustratieverantwoording

blz. 14 Brett, M. & E. Fentress (1996). *The Berbers*. Londen: Blackwell

blz. 29 Courtney-Clarke, M. (1996). *Imazighen. The Vanishing Art of Berber Women*. Londen: Thames & Hudson

blz. 51 Obdeijn, H. e.a. (2002). *Geschiedenis van Marokko*. Amsterdam: Bulaaq

blz. 66 Hachid, M. (2000). *Les premiers Berbères entre Méditerrannée Tassili et Nil*. Aix-en-Provence: Edisud

blz. 67 Horn, H. G. & C. B. Rüger (1979), *Die Numider. Reiter und Könige nördlich der Sahara*. Bonn: Habelt, Köln: Rheinland

blz. 68 Hachid, M. (2000). *Les premiers Berbères entre Méditerrannée Tassili et Nil*, Aix-en-Provence: Edisud

blz. 72 *Maroc. Les trésors du royaume* (1999). Parijs: Plume

blz. 87 Obdeijn, H. e.a. (2002). *Geschiedenis van Marokko*. Amsterdam: Bulaaq

blz. 90 El Kasri, M. & H. Sqalli (1987). *La grande encyclopédie du Maroc, Culture, arts et traditions*. Rabat: GEM

blz. 101 *Magisch Marokko* (1998). Tervuren: Koninklijk Museum voor Midden-Afrika

Kaartwerk

blz. 12 UvA-Kaartenmakers, Amsterdam

blz. 35 Lansys, Groningen

Wie meent rechten te kunnen ontlenen aan een van de illustraties, gelieve zich in verbinding te stellen met de uitgever

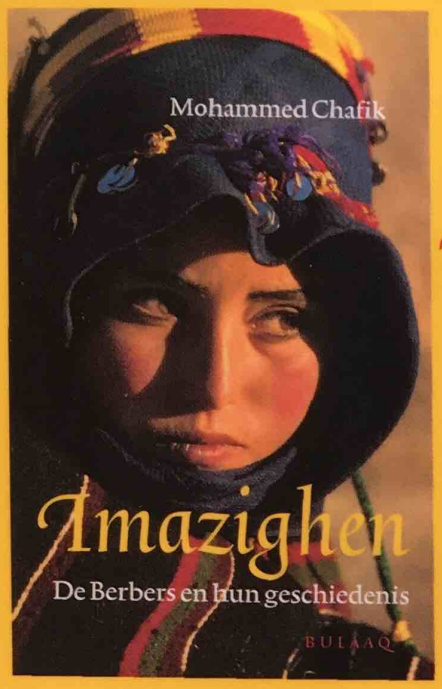

De Berbers of Imazighen zijn de oudst bekende bewoners van Noord-Afrika. Na handelscontacten met Foeniciërs en Romeinen werd hun woongebied in de zevende eeuw onder de voet gelopen door Arabieren, die het land islamiseerden. De islam is door praktisch alle Berbers overgenomen, maar zij hebben in groten getale hun eigen taal behouden.

Tot voor kort heeft de Marokkaanse overheid de Berber-identiteit ontkend en uitingen daarvan onderdrukt. Deze beknopte, geïllustreerde geschiedenis van de Berbers voorziet in de grote behoefte naar kennis, onder meer van het overgrote deel van de 500 000 Marokkanen in Nederland en België die van huis uit Berbertalig is.

Dr. MOHAMMED CHAFIK (1926) ontving voor zijn niet aflatende inzet voor de emancipatie van de Imazighen en hun taal in Marokko in december 2002 de grote Prins Claus Prijs. De arabist dr. JAN JAAP DE RUITER en de berberoloog dr. ABDERRAHMAN EL AISSATI (beiden Universiteit van Tilburg) gaan in een toegevoegd hoofdstuk in op de recente taalkundige en politieke ontwikkelingen rond de Imazighen in Marokko en Europa.

NUR 680 / 692
ISBN 90 5460 093 4

BULAAQ
www.bulaaq.nl